

Україна в огні

Олександр Довженко

У садочку біля чистої хатини, серед квітів, бджіл, дітвори та домашнього птаства, за столом у тихий літній день сиділа, мов на картині родина колгоспника Лавріна Запорожця і тихо співала "Ой піду я до роду гуляти". Це була пісня материна. Пісня була весела і журна одночасово, як і життя людське. Мати Тетяна Запорожчиха любила її співати раз чи два на рік, коли по великих трудах і повсякденних турботах десь було з якоїсь гарної нагоди доводилося пригублювати чарчину. Діти дивилися на свою добру матір і величали її.

Шумить, гуде Тополівка.

До Лавріна Запорожця приїхали гості.

"Ой, у мене увесь рід багатий. А у мене увесь рід багатий. Сюди-туди — он куди, увесь рід багатий", — співала Тетяна, зворушливо хитаючи головою у такт своїй пісні.

Один. Роман Запорожець.

"Сюди-туди — он куди, увесь рід багатий", — співає молодий лейтенант прикордонних військ Роман Запорожець з великою шаблею і заслугою на грудях.

Другий — Іван, воїн.

"Буде мене часто частувати. Буде мене часто частувати", — співає, притулившись до матиного плеча, артилерист Іван з прикордону.

Третій — славний чорноморець Савка Запорожець.

"Сюди-туди — он куди, часто частувати", — співає вдвох із батьком третій Запорожченко, Савка-чорноморець. А над ними сяє божественна біла борода діда Демида, що теж був колись чорноморцем, та вже не співає, а тільки похитує головою й плаче од зворушення і глибоких своїх нужденних і злиденних літ.

Хочеться діду Демиду осідлати коня вороного, хочеться їхати в чисте поле літа доганяти. Та не вернуться вже літа, не доженуть коні.

Четвертий — Григорій, майстер урожаю.

Агроном Григорій Лаврінович Запорожець у гарному цивільному вбранні. Окуляри на носі, "Знак Пошани" на грудях, у руці стеблина — знак влади над всім, що росте.

У п'ятого сина діточки зелені.

Співає, легко посміхаючись, п'ятий Запорожець, Трохим, обнімаючи трьох маленьких

дітей — двох хлопчиків і одну дівчинку, — та у жінки двоє.

І дочка Олеся — всьому роду втіха.

Тиха, без єдиної хмаринки на чолі, майстриця квітів, чарівних вишивок і пісень. Всі співали. Багато думок промайнуло у матері. Усе життя ніби проплило перед очима. І материнське горе, і радощі, і турботи, і невпинна праця на велику родину з дрібними діточками, на громаду, на державу. Та повиростали непомітно сини, порозліталися на всі сторони, добра слава пішла по світу про синів, що показали себе і в зброї, і в науці, і в звичайних трудах над землею. І ось з'їхались нарешті вони до рідної хати, щоб ушанувати її материнську старість — п'ятдесят, та ще й п'ять років! Зворушена до краю своїм оцим дорогим святом, піснями і всіма плодами свого простого робочого життя, добра і щедра мати, взявши чарчину, що легенько тремтіла в її маленькій сухій руці, подивилася на своїх дітей:

— Спасибі вам, діточки, що побачила вас укупі хоч раз за стільки літ. Все ніколи та ніколи, широкий світ настав. Пошли ж вам, боже, щасливу долю та сили в руки, щоб виповнити свій довг

перед миром, щоб возвеличити трудами красну землю нашу українську, аби цвіла вона багатствами і згодою, а вам, мої діточки, і тобі, доню, і вам, синочки...

— ...Синочки мої, сини! Діточки мої! А боже мій, боже мій! Ой, прощавайте, прощавайте, діти мої...

Ще якісь жалібні слова промовляла Тетяна, біжучи за синами, та вже не було її чути. Уже потонули слова її в морі людського плачу й скорбот, у розлуках, у реві моторів. Множество людей виходило з села на війну.

Одірвався Трохим Запорожець од жінки. Плаче жінка гіркими сльозами, плачуть діти в ногах: "Ой тату, тату!" Побіг Трохим за братами. Повіз старий Запорожець п'ять синів на війну.

Від'їжджають по шляху на схід грузовики з множеством далекого старого й молодого закуреного жіноцтва, дітей, ветхих дідів і баб, всіляких речей і деяких військових чи не військових, хто їх знає. Вони оглядаються назад на захід у тривозі. Їм хочеться їхати все швидше й швидше.

— А куди ж вони ото їдуть, бодай їм добра не було! Щоб вони бігли й не переставали! Та нащо ж їх везуть ото машинами? Може б, машини та на щось інше пригодилися! Тьфу! — лютувала Мотря у городі, сапаючи картоплю.

— Слушайте, чому вони не тікають? Ви бачите? Вони не тікають?

— Ну, ясно. Чого ж їм тікати? Вони ждуть німців.

— Ах! Ну, ми ще повернемося! — розмовляли на грузовиках утікачі, дивлячись на селян, прив'язаних тисячолітніми узами до землі.

Біля холодної криниці край села під вербою стояла Олеся, смутна й тиха, як і всі дівчата в ті часи на нашій на кривавій Україні. Пили бійці воду у неї з відра і відходили собі далі на схід:

— Будь здорова, дівчино. Будь щаслива, дівчино... Будь здорова...

Ревли по шляхах грузовики без кінця й краю, везли втікачів. У важкому смутку оглядалися стомлені втікачі назад. Усе, що не їхало з ними, починало здаватись їм ворожим, і страх заповнював їхні душі, і приховане зло, і мовчазний відчай.

— А бодай же вони їхали та й не переставали! Та щоб же вони котилися бубоном! На кого ж ви нас, нещасних, покидаєте? — перегукувалися в городі Тетяна Запорожчиха з Мотрею, сапаючи картоплю поки не прострочило Тетяну кулеметом з ворожого літака.

Горять жита на многі кілометри, палають, топчуться людьми підводами.

І ярина толочиться множеством тисяч бездомних коней і корів Бредуть корови, вівці, коні без числа і краю.

Вершники біжать великими житами, оглядаючись назад, на чорне димне небо. Ревуть аероплани. Мечуть бомби. Розсипаються вершники по полю, мов птиці.

Пролітають над Олесею ворожі літаки. Бомбардують шлях. Вершники шарахнулись на всі боки. Крик, і плач, і височенний зойк поранених коней. Страшно Олесі.

Ревуть бики од пахощів кривавих і риють землю рогом коло забитих напарників своїх рогатих.

Ворожі літаки бомбардують міст. Великі водяні стовпи розтинають річку. Плигають люди в

воду. Спинив Запорожець коней. Кинулись брати врозтіч, упали додолу. Один тільки Савка остався на возі та батько.

— Падай, Савко, падай!

— А чого б я падав? Їдем на війну та будем од першої бомби падать, — сказав веселий Савка і впав мертвим. Брати до Савки:

— Савко!

А батько зблід:

— Прощайте, хлопці! Мерщій за міст. А ми з Савкою додому!

Ударив старий Запорожець по конях, вискочив у поле і понісся житами, яриною назад, назад до рідної Тополівки. Летять коні житом-яриною, а Лаврін притулився до мертвих синових грудей і заплакав уголос.

Аж ось спинили німецькі диверсанти коней. Викинули Савку в жито. Дали Лавріну сигарету, сіли на воза та й поїхали, співаючи і сміючись, до сусіднього села.

Олеся дивилась на шлях. Вона не була звичайною дівчиною. Вона була красива і чепурна. Олесемо пишалася вся округа. Бувало, після роботи, вечорами, вона, як птиця, ну так же багато співала

коло хати на все село, так голосно і так прекрасно, як, мабуть, і не снилося ні одній припудреній артистці з орденами. А вишивки Олесі висіли на стінах під склом в європейських музеях: в Лондоні, в музеї Альберт-Вікторія, в Парижі, в Мюнхені і Нью-Йорку, хоч вона про це й не знала. Учила її мати всьому. Була Олеся тонкою, обдарованою натурою, тактовною, доброю, роботящою і бездоганно вихованою хорошим чесним родом. Легковажні хлопці трохи соромились Олесі, вважаючи її за горду і неприступну...

Пили бійці воду і похмуро проходили далі. Вона вже ні про що не питала їх. Вона жадібно дивлялась в кожне лице і в кожних очах читала сум. Величезне, значно більше, ніж може вмістити людська душа, горе упало на народ, придушило його, погнало.

— Будь здорова, дівчино. Бувай щаслива, — сказали їй троє утомлених артилеристів і пішли од криниці. На Олесю нахлинула хвиля такого гострого болючого жалю до себе, що в неї нестерпно защеміло в горлі. Олеся глянула назад. Людей поменшало. Де-не-де людина.

"Останні йдуть, — подумала Олеся. — Невже останні?" І рішилася вона на крок нечуваний, небачений ні в її селі ніколи, ні в усім її народі. На вчинок надзвичайний, від одної згадки про який у неї захолюнуло і спинилося серце. На вчинок грізний, що підказав їй грізний, надзвичайний час. Що кинуло її на цей учинок? Що наштовхнуло? Глибина інстинкту роду, підсвідома мудрість, що з'являються на допомогу людині в грізні часи, коли розум холоне і не встигає усвідомити небезпеку, і спитати нікого, і грізний час летить лавиною згори.

До Олесі підійшов один з останніх бійців, танкіст Василь Кравчина, аж з-під Кам'янця-Подільського, і пожадливо припав до відра. Був він добрий кремезний юнак. Одежа вся в пилу і поті. На рукаві й спині пропалена сорочка на пожарах. Здорові темні руки, патьоки на шиї і скронях і зморшки на чолі також не по літах.

— Спасибі, дівчино. Прощай, — промовив він, одриваючись од відра.

— Щаслива путь... постій... Слухай, — сказала Олеся тихо, дивлячись на танкіста

глибокими скорбними очима. — Я тебе щось попрошу.

— Мене? Що мене просити? — поглянув на неї танкіст, і надзвичайний вигляд Олесі прикував його на мить до себе. — Що ти, дівчино?

— Слухай, — сказала Олеся, — переночуй зі мною. Вже наступає ніч... коли ще можна, чуєш?.. — Вона поставила відро і підійшла до нього: — Я дівчина. Я знаю, прийдуть німці завтра чи післязавтра, замучать мене, поругаються наді мною. А я так цього боюсь, прошу тебе, нехай ти... переночуй зі мною... — При останніх словах голос Олесі затремтів і неначе погас.

— Я не можу ночувати з тобою, — сказав Кравчина чесно і одверто. — Я в танку горів позавчора під бомбами. Я не герой.

— Ти наш.

— Я одступаю. Тікаю. Броня тонка. Я покидаю тебе. Пойми мій сором. Я не герой.

— Ти нещасний. І я нещасна. Пойми ж і ти мене. Глянь, що робиться. Я хочу згадувати тебе усе життя, а не отих мерців, що вже пливають Десною. Останься, правда!

Олеся дивилася на нього з такою довірою, з такою болючою мольбою, що він умовк і не зводив з неї очей. Він дивився на неї, чужу, невідому, випадкову, аби ніколи вже потім ні на одну годину нігде не забути її, аби понести її, оцю дівчину, в своєму серці через усі бої, через усі вогні.

— Ну, як же? Ну, добре...

— Ото моя хата.

— А де твої батьки? — раптом збагнув він.

— Батько братів повіз, а мати поранена в лікарні

Якусь хвилину вони стояли одне перед одним у хатньому присмерку мовчки і не знали, куди рухатись. Вони були незаймані обоє.

— Сідай, посидь у мене за столом, — сказала Олеся тихо і взяла його обома руками за руку. — Їсти хочеш? Ну, хоч трошки прошу тебе... Може, помиєшся з дороги, помийся?

Вона подала йому чистий рушник. Василь скинув сорочку і став мити ся над шапликом. Олеся злила йому холодної води на руки, потім на голову. Він почував, як спливали з нього дорожня курява і піт

Потім він роззувся і, добре помивши ноги, присів на лавку край стола. Якийсь хвилюючий сором все ж таки сковував і не покидав його, а її неначе ні. Вона і соромилась, і ні. Вона ходила по хаті, носила йому до столу страви. Вона сповняла свій, одній лиш їй начертаний начебто закон.

Вони щось їли удвох і уникали читати бажання одне у одного в очах, та чи й було воно, і говорили все про те про се, соромлячись мовчання. Часом вони стрічалися очима, коли рвалася нитка розмови, і тоді вони переставали дихати й жувати їжу. Вони ніби кам'яніли обоє і вдивлялися одне в одного до дна. Коли отак їм стало нічим дихать раз, Олеся застогнала вся і притулила руки до грудей.

— Ой боже мій! Що ж воно буде з нами?

Коли у хаті стало темно, вона зважилась перша. Підійшла до полу і довго-довго слала мовчки чисту полотняну постіль. Вона виймала з матеріної скрині нові рядна, напірначі, рушник, поклала дві подушки рядом, задумавшись на мить, і принесла знадвору квітів.

Тихо було в хаті. Тільки далеко десь гупали важкі гармати та часом торохтів у небі далекий чужий самолёт.

— Не дивись на мене, — попросила Олеся і важко зітхаючи, одягла нову сорочку. Василь чув, як стугоніло його серце.

— Як у мене б'ється серце...

— І у мене, — сказала тихо Олеся. — Ой...
Іди сюди.

Вона стояла коло ліжка у довгій мережаній сорочці. Місяць освітлював її з вікна.

— Як тебе звать?

— Василь.

— А мене Олеся. Дай руку.

Вона притулила його руку до свого серця.

— Я ніколи тебе не забуду, — сказала вона журно і строго і поцілувала Василя в щоку коротким холодним, немов дитячим, поцілунком.

— Скажи і ти оці слова. Василь повторив слова і сам не пізнав свого голосу, такий він був низький і урочистий. Василь прозвучав увесь, усім своїм еством, як дзвін.

Раптом задзеленчали шибки. Низько над самою хатою проревла страшним ревом велика згряя ворожих літаків. Загриміли бомби на шляху за селом.

— Прощайте! — лунав десь здалека голос парубка.

— Ой діточки ж мої, діточки... — жалібно голосила понад шляхом розлука.

Вони довго лежали мовчки, прислухаючись мимоволі до криків. Потім Олеся розказала Василю, що це плаче її тітка Мотря, у якої забрано вже до армії чотирьох синів.

— А це вже п'ятий прощається, Іван, — останній.

— Так, — зітхнув Василь, — як гарно ти пахнеш любистком.

— А ти, коли дишеш, пахнеш огірками, огірковим листом.

— І ти...

— І ти... — прошептала Олеся.

Хтось стукав у двері сусідньої хати.

— Хто тут? — почувся глухий голос.

— Це ми, тату, ми! — стогнуть сини під дверима. Прочинилися двері. На порозі літній чоловік Купріян Хуторний.

— Защитники отечества?

— Все пропало, тату. Пустіть.

— Не пущу. Я царя захищав. А ви свою владу одстояти не можете.

— Броня тонка, тату!

— Брешете, дезертири! — І Купріян грюкнув дверима. Упав тоді один на призьбу під вікно і гірко заривав. А другий під дверима:

— У нас, тату, генерал пропав. Застрелився, бодай його сира земля не прийняла. Розгубились ми.

— Ідіть до полковника!

— Не знаємо, де він, чорт би його душу забрав нехай.

— Ідіть, доганяйте.

— Мости, тату, зірвані. Плавати не вмієм.

Вони вдивлялися одне в одного широко розчиненими очима:

— Так тебе зовуть Василь?

— Так.

— Василь, Василик, а я Олеся. Поцілуй мене, Василику. Я така щаслива.

— А чого ти плачеш?

— Ні, я не плачу. Так мені гарно.

— Рідна моя. Чого ж ти плачеш?

— Це ж ти плачеш, Василицу. Ти не забудеш мене?

Палали жита і села на темному обрії. Брели по темному полю череди бездомні. Якись вершники пролітали темними шляхами.

Прокляті люди падали на парашутах в жито. Щось кричало та одинока жінка плакала з дітьми на шляху над убитою коровою.

Вони вірили і не вірили, що вони вже чоловік і жінка.

— Знаєш, Василицу, — шептала Олеся, нахилиючись над його лицем, — коли б ми жили, коли б сталося так, що ми житимем двоє, ми ніколи за все наше життя не скажем одне одному поганого слова. Правда?

— Правда.

— Ми навіть не подумаємо злого. Правда?

— Правда.

— Правда?

— Правда.

— Ми будемо так ладно жити, як ніхто в світі. Правда?

— Так.

— Ти не забудеш мене?

— Ні.

— Ти найдеш, одвоюєш мене?

— Найдучу, одвоюю тебе.

Неначе зійшлися століття простої народної любові, що сіє дітей на нашій родючій землі. Зійшлися століття горючих прощань української дівчини-жінки, оспіваної в журних піснях народу.

Почало світати. Пом'якшали тіні у хаті, і прощання протирало вже свої очі десь там, у сінях за дверима.

— Кажи мені ще, Василицю, красиві слова, кажи, — припадала Олеся до Василевого плеча. — Уже кінчається ніч. Вже скоро прощатись пора.

— Слухай, Олесю...

Довго говорили вони на світанку. Вони ніби вирости обоє за цю ніч. А невблаганна неминучість розлуки ніби освітлювала особливим світлом їх почуття.

Перед ними за цю ніч розчинилося неначе нове бачення речей, сумне, але ясне і чітке, і ясними, чіткими були його, Василеві, слова, що їх він у собі ніколи неначе й не сподівався знайти.

— Ні, я не забуду тебе, Олесю. Не забуду ні тебе, ні твоєї хати, ні криниці під вербою... Яка б ти

не була, я вернусь до тебе. Хай ти будеш чорна, і хвора, і понівечена ворогом, хай посивієш ти від горя і сліз і побіліє твоя коса, хай ритимеш ти шанці проти мене, і плестимеш колючі німецькі дроти проти мене, і сіятимеш для ворога хліб під нагаями, ти зостанешся для мене прекрасною, як і зараз прекрасна ти. Якщо ж бо в розпачі ти проклинатимеш мене і всіх, що кинули тебе і на Дніпрі не вмерли, простив я тебе наперед, така вже наша доля, і ти мене прости, — сказав схвильовано Василь, дивуючись своїм надзвичайним словам.

— Прощаю, — сказала Олеся, — тільки найди мене.

— Найду, — сказав Василь, пригортаючи її до себе своїми сильними

великими руками. — Коли ж так станеться, що не найду, — може, уб'ють мене, чи вибухну я десь, мо', на фугасах і розлечуся шматтям по полю, так що і кісток моїх не знайдуть для могили, я все одно вернусь до тебе! Я пам'ятником стану з бронзи у твоїм селі, отам ось за вікном! Я зрозумів, Олесю, — стежка назад до тебе є одна, один є шлях. Шлях геройства. Треба бути героєм і ненавидіти ворога...
Олесю, — сказав Василь, подумавши трохи, —

який же непотрібний, млявий прийшов я вчора до твоєї хати.

— Я тебе простила.

— Я бачу. По великості жіночої душі своєї. Ти, Олесю, відкрила мені світ.

Вони розійшлися ранком рано-рано, до схід сонця, у холодній росі, коло перелазу за садком.

Гітлерівці входили в село, в'їжджали на мотоциклах, автомобілях, на гарматах, на танках, веселі і вдоволені. Засмалені сонцем, закурені, мокрі од поту обличчя вилискували радістю і здоров'ям. Грали на губних гармошках, окаринах і трикутничках щось німецьке.

Чимало солдатів ішло зовсім без зброї, обнявшись парами, трійками, і весело насвистували. Але більшість їла що попало: огірки, яблука, груші, сливи, хліб.

— Здрастуй, матка! Харашо! — кричав білявий солдат в бік хати, побачивши хазяйку.

Люди дивились у вікна.

— Глянь, сміються! — показувала одна жінка другій. — Дивись, які привітненькі! Сміються і "драстуйте" кажуть!.. Ай!..

Солдат висадив двері носакон і ввійшов до хати:

— Здрастуй, матка! Молока, пожалуйста!

Ріжуть свиню.

Другу.

Третю.

— Хайль Гітлер!!!

Висаджують сінешні двері.

Обережно відчиняють хатні двері.

— Дозвольте, ферцайєн біте, можна?

П'ють молоко.

Їдять.

— Скажи, матко, за кого ти — за Гітлера чи за Сталіна? — спитав літню жінку солдат, одірвавшись од великої гладішки молока. Молоде лице його було привітним і лагідним.

— Як хочте, голубчику, вбийте мене, тільки мені Сталін краще, — сказала простодушна жінка.

— Очень карош! — сказав, усміхаючись, німець. Допивши молоко, він витяг з кишені револьвер і між іншим застрілив небогу.

— Прошу помити, — сказав веселий голий німець, кидаючи жінці всю свою одержу.

— Не буду мити, хай тебе причина обмиє, безстидна скотина... Тьфу! — не витримала ображена літня жінка і вхопила рогача. Кинув і другий німець одежу. А перший вже простяг руку до парабелума.

— Мамо, мовчіть, бо вб'є, мамо! — кинувся до матері її син дезертир. — Простіте, господа... Мийте, мамо!

— Ой, щоб же я, мій синочку, та на лавку тебе обмила... — заголосила мати.

— Тату, корову повели з двора! — вбігла до хати дівчина Христя.

— Ну й що ж, — сказав Купріян. — Це вам не свої. Раз уже нас завойовано, їхнє право. Ще не те буде, — поглянув він у бік синів. — Ще й вас поженуть, як биків на бойню, ще будете ви один одного пороти та стріляти, коли не вміли шануватися. Буде ще вас і по Німеччинах, і по Туреччинах.

— А, видумуєте! — крутнув з досади менший син Павло і вискочив з сіней. Вздовж города провулком біг переляканий в смерть його товариш Гаркавенко Іван, а за Іваном німці.

— Гальт! Гальт! — та давай стріляти. Іван за хлів, в другий провулок, а з провулка Павло.

— Куди?

— Тікай! Убивають!

— Гальт!

Піймали обох. Автомати до черева та по морді обох.

— Хто ви? Дезертири?

— Дезертири...

— Шпіони? Да?

— Да...

— Ви розвідники? Кажіть, розвідники ви? Так?

— Так... ні... Так! — белькотіли перелякані хлопці кінчики запитань.

Фашисти добре понабивали їх обох, потім дали їм гвинтівки і поставили стерегти гармати.

Олеся сиділа нерухома край стола і дивилась на подушку, на слід Васицевої голови. Вона була кам'яна, і коли на порозі з'явився батько, Лаврін Запорожець, з мертвим Савкою на руках, вона не чула. І лише коли батько погукав її, вона прокинулась і впала додолу.

— Тату!!!

У Києві бенкетувало офіцерство Адольфа Гітлера. Сам гауляйтер Кох прилетів до столиці України для декларації імперських гордих цілей в отсій неймовірно багатій і щедрій країні.

Свою промову новопризначений чорний отаман України Еріх Кох почав без вступу, з найвищої ноти. Це була слава Гітлеру, слава нації, слава могутньому фашистському солдатству, що несе стару імператрицю — смерть — "нікчемному, млявому слов'янству".

Смерть слов'янству, смерть більшовизму, демократичній розпусті і огидній претенціозності різних меншостей. Смерть єврейству!

Офіцерські душі не витримали пафосу тотальних закликів. Вони вибухали в тевтонських грудях і роздирали горлянки грізними криками. Крики доходили до стогону й хрипу. Пристрасне вояцтво вигавкувало своє захоплення в такому динамічному пароксизмі, що великий реконструктор Східної Європи Еріх Кох скоро потонув у вигуках. Його слів уже не можна було розібрати. — Хайль! Хайль! Хайль! Ще хвилина — і Кох почав гавкати.

З усіх радіостанцій Берліна, Братіслави, Праги, Парижа, Будапешта, Рима, Токію, по всьому світу транслювалася промова Еріха Коха, щоб знало все солдатство, всі німці, німецькі друзі, васали й раби, які перспективи відкрилися перед солдатом на Україні. Сорок п'ять гектарів на душу! От що значить іти вперед, коли тебе веде Гітлер!

— На безмежних просторах України, якою я керую з доручення фюрера, є неосяжні простори для всіх солдатів! Тут, на Україні, є місце для кожного, хто хоче. Ви знаєте про незміряні багатства цієї країни. Ви можете мені повірити, що я витягну з цієї країни все, я витягну з неї останнє, щоб тільки забезпечити всіх вас і ваших рідних... Хайль Гітлер!..

— Хайль! Хайль! Хайль! — лунає переможний рев...

Над пам'ятником Володимиру в Києві.

Над Богданом Хмельницьким.

Над шибеницями, над Дніпром...

Після промови Коха офіцерство кинулося їсти і пити.

— Цю землю можна їсти! На! Їж! Я хочу дивитися на тебе, сину мій, як на символ свого

буття отут! — Ернст фон Крауз, старий полковник німецької розвідки, простяг своєму сину лейтенанту Людвігу Краузу жменю землі. Людвіг стиснув землю в жмені і лизнув її язиком. Це був расовий гітлерівський пес останньої формації, жорстокий, лихий мерзотник, герой шибениць, масових палійств і гвалтувань.

Цей темний неук не раз ошарашував навіть свого старого вовка-батька одчайдушною своєю рішучістю і бруталною винахідливістю в розправах з ворогами імперії. Часом старий Крауз жахався свого виродка, проте німецька батьківська сентиментальність і давня жадібність мрійника завоювань заспокоювали його і радували. Ернст фон Крауз зневажав Гітлера, але він визнавав його цілковито. Хіба ж не Гітлер з мільйонами оцих білявих пустунів Людвігів привів його через всю Європу на Україну?

— Україна, Україна! — хрипів Людвіг оглядаючись навколо. Водянисті очі його світилися захопленням.

— О, страшна земля... — задумавсь раптом старий Крауз.

— Фатер!

— Не гарячись. Ти думаєш, уже все скінчено. Не так просто. Це народ...

— Ми знищимо його.

— Хлопчику мій, я тікав уже од них в підштаниках у вісімнадцятому році.

— Час інший, фатер! — Вони йшли по полю.

— Час інший, а народ той же. Я вивчив його історію. Їх життєздатність і зневага до смерті безмежні.

— О!

— Хай наші ідіоти брешуть у газетах які завгодно дурниці про їхню тупість і твариняче ставлення до смерті, ми з тобою повинні знати правду.

— Хайль Гітлер!

— Людвігу, не вигукуй мені цієї дурниці, хоч коли ми вдвох.

— Фатер, наш фюрер, наш нацизм учить нас...

— Хлопчику, нацизм не має серйозного значення, поскільки у нацистів, щоб ти знав, нема фактично ніяких ідей. Це сліпа сила, щось вроді надзвичайної грозової хмари. Це сліпе чудо,

нечуваний казус європейської дурної політики. Ти розумієш? І для нас, розумних німців, вся ця дивовижна ситуація фактично зводиться до вміння скористати чудом. Франція, Бельгія, Голландія, все, що нацисти завоювали, — дурниці, бульки на воді... Ось! — викрикнув Крауз, ткнувши пальцем додолу. — Оце наше! Тут ми мусимо умерти, але...

— Хайль!

— Людвіг!

— Фатер!

— Ти думаєш, вони вже знищені!

— Йа!..

— О!.. Ні!.. Так не підкорятися і так умирати, як умирають українці, можуть лише люди високої марки. Коли я дивлюсь на їхню смерть, я завжди тремчу од жаху... Глянь! — сказав старий Крауз, обертаючись вбік. Вони проїздили через село, де на площі солдати якраз вішали людей.

— Гальт! — гукнув Ернст фон Крауз. Машина стала. Кати, що збиралися вішати старого пасічника Запорожця, застигли перед фон Краузом, що підійшов до шибениці.

— Хайль Гітлер!

— Хайль Гітлер!

— Бандити?

— Йаволь, гер полковник! Його бджоли закутали на смерть чотирьох наших зольдат.

— Да? О швайнерай! Дивись, Людвіг, він надіває на себе петлю.

— Фатер... Дас іст унмегліх!

— А-а... Слухай... — звернувся фон Крауз до старого Запорозця. — Цей офіцер хоче знати, що ти думаєш перед смертю?

— Світ здурів, то й бджоли подуріли. Почали всяке г... кусать, — сказав Демид. — А думаю я, що погані ваші діла, раз уже ви боїтесь таких, як я. Діло ваше програне.

— Але я стою на твоїй території і вішаю тебе, — сказав Крауз.

— Ну що ж? Повісиш та й утечеш. Така вже твоя слава... Знаю я про тебе одну прикмету...

— Ну?

— Ну не скажу.

— Скажи, я подарую тобі життя. Я обсиплю тебе грішми.

— Іди, хай тебе болячками обсипле. Іди, не заслоняй мені села, глупак.

— Чув? — звернувся зблідлий фон Крауз до свого сина.

— Фатер! Я починаю тебе розуміти. Це страшно, — прошептав Людвіг, хворобливо всміхаючись.

— А, посіпаки! Потяглися, щоб вам добра не було! — закричав раптом старий Демид Запорожець, побачивши, як проходила повз нього велика група військовополонених оточенців. — Не встигла війна початися, вже здалися, покидали зброю! Вже повзете в неволю. А ворог з жінками регоче... Вішайте мене, душогуби! Щоб бодай хоч не бачили мої старі очі...

— Фатер, що він каже?

— Ай...

— Вішай, кате! Чого злякавсь?!

Ернст фон Крауз махнув рукою і одвернувся. Людвіг дививсь на шибеницю майже непритомний.

— О фатер! — оглядався Людвіг. Вони знову їхали в машині.

— Їх не можна підкорити. Їх треба знищити. "Не передувивши бджіл, не їсти меду", — як казав їхній король Данило в XIII столітті.

— О!

— Але, Людвігу, ти мусиш знати: у цього народу є нічим і ніколи не прикрита ахіллесова п'ята. Ці люди абсолютно позбавлені вміння прощати один одному незгоди навіть в ім'я інтересів загальних, високих. У них немає державного інстинкту... Ти знаєш, вони не вивчають історії. Дивовижно. Вони вже двадцять п'ять літ живуть негативними лозунгами одкидання бога, власності, сім'ї, дружби! У них від слова "нація" остався тільки прикметник. У них немає вічних істин. Тому серед них так багато зрадників... От ключ до скриньки, де схована їхня загибель. Нам ні для чого знищувати їх усіх. Ти знаєш, якщо ми з тобою будемо розумні, вони самі знищать один одного.

— Йа фатер! Ми будемо нищити їх, лише поскільки кожний солдат мусить убить ворога і позбавить честі ворогиню. Я зрозумів тебе. Дальше вони самі будуть нищити один одного! Я розділю їх, куплю, розбещу!

— Я бачу, хлопчику, тебе дечому навчили. Їх треба розбити, поки вони не очухались од своїх помилок. Якщо ж не встигнем — ми пропали.

— Фатер, я їх озброю! Я дам одному брату зброю, другому ні, от вони й вороги до смерті!

У колгоспника Купріяна Хуторного в клуні зібрались сусіди, здебільшого товариші Купріянових синів Миколая й Павла, що не знайшли в собі сили пройти мимо рідних хат і, кинувши велике товариство, приплелись додому на горе батькам і собі. Клуня перетворилась у своєрідний клуб загублених душ. Тут пилася горілка, гралося в карти, проклиналися доля і все на світі. І ніщо вже нікому не помагало. Сум і темний розпач у присмерку клуні повис над людьми, мов туман.

— Ай-яй-яй-яй-яй, що ж це ми нарobili, товариші!

— Та не вий. Чого заскиглив? Не труї мені душу.

— Ай!..

— Як же воно це сталося, скажіть мені?

— На, випий!

— Не хочу. Не хочу... Вернуться наші, постріляють, видно, як собак.

— Е, жди тепер наших.

— Куди там.

— А може?..

— Ні. Пропало все.

— Вернуться.

— Ні.

— Не вернуться.

— Ну й що ж воно буде оце?.. На!

— Не хочу. От п'ю й не п'янію. Закушую і не маю смаку. Все, як трава. Все однакове. Все!

— Он повзуть. Ай-яй-яй.

— Ну, пропали.

— Раби.

— Хто?

— Ми... Оце євреїв у городах поб'ють та й за нас візьмуться.

— Ось будете ще ви самі один одного бити,

— вмішався в розмову старий Купріян.

— Ну?

— Побачите.

— Я чув, що земля буде індивідуальна, наша.

— Земля наша, та ми вже не наші.

— Чого? Кажуть, тепер Україна буде самостійна, — сказав

хтось.

— Україна якась, мо', й буде, та вас чорт матиме. Роздвоїлися, дурноголові. Узнаєте тепер, — сказав Купріян.

— Так що ж його робити, дядьку?

— Доганяйте армію. Біжіть, може, ще не пізно. Бо горе вам буде.

Раптом одчинились ворота, і в клуню вбігла перелякана дочка Купріяна Христя.

— Тату, Павло в поліції! Уже з рушницею!

— Павло?

— Он іде до хати!

Купріян Хуторний немов скам'янів. Збентежилась трохи й решта.

— Гляньте, Павло і Гаркавий Іван!

Павло з Іваном ввійшли в клуню з німецькими рушницями в руках

— Здрастуй, поліціант! Моє поштеніє! — усміхнувся Купріян, немов випивши чарку гіркої отрути.

— Я не поліціант. Я охорона порядку, — промовив Павло нові чужі слова.

— Порядку? Якого порядку? Кого охороняти і від кого? Ти, сукин ти син нехай. Блазень! — Купріян кинувся до сина з кулаками.

— Стійте! — затулився німецькою гвинтівкою Павло.

— Тату! — кинулась до батька Христа.

— Ну годі, тату, — вмішався й старший син Миколай. Він був поранений у руку й сильно страждав.

— Не прикасайтесь до цієї зброї! — крикнув несамовито Павло, переляканий несподіваним поворотом діла.

Купріян вдивлявся в Павла, і тяжкий батьківський гнів піднімався в його душі.

— А-а! Священна зброя. Недоторканна. Гітлерова...

— А сталінська де? Де та зброя, на яку я двадцять років витрачав свої копійки трудові? Де, я тебе питаю?

— Ну, тату, заспокойтесь, тату! — знову кинулась до батька Христа.

— Та не дуже там просторікуйте, дядьку! — гули дезертири.

— Подумаєш, воїн!

— Броня тонка, дядьку! Тонка броня!

— Пішов би, спробував.

— Пробував. Царя захищав, не тікав! — розсердився Купріян. — Кому ти присягав? — звернувся він до Павла.

— Тепер бога нема! — гукнув один з гультаїв.

— Брешете, єсть! Батьківщина!

— Так про це не було мови. Обучали класам. Обратно ж, усі побігли, — виправдувався Павло.

— А ти чому не побіг? Чого ти сюди приплентався, сукин ти син нехай? Охороняти німців од батька й брата? Миколай! — обернувся старий Купріян до старшого сина. — Ось твій сторож. Бережись. Сторож-брат — це тобі не шутка.

— Я не хотів цього...

— Так нащо ти взяв? — спитала Христя.

— Вони силою дали мені, під страхом смерті.

— Морди понабивали, — підтримав Іван Гаркавенко.

— Ага, злякався! Під страхом смерті свою зброю кинув. Під страхом смерті за Гітлерову взявсь? Так!.. От виховали! Коли ж це було видно,

щоб у Хуторних був страх смерті? Щоб Хуторні боялися крові? Щоб...

— Дайте мені сказати, тату!

— Говори.

— Спочатку в мене була думка одмовитись і вмерти.

— Ну?

— А потім я подумав: хтось же її да візьме. Раз уже так сталося раз уже світ перемінився, комусь же, видно, треба цю зброю брати, будь вона проклята нехай!

— Так. Так ти перший за неї вчепився? Перший поліцай фашизму Павло Хуторний! О страмота!

— Не дратуйте мене, тату!

— Павло!

— Пам'ятай, сину: не пролив ти крові ворога в грізну лиху годину, проллеш батькову і братову проллеш!

— Ну годі, дядьку!

— Купріян Михайлович!

— Та годі вам. Якось воно обійдеться.

Живуть же люди... — утішали старого дезертири.

— Кидай зброю! — спалахнув Купріян і несподівано схопив за гвинтівку. Раптом прогримів постріл, і смертельно поранений Купріян упав з тяжким стогоном додолу.

— Гальт! Руки вгору! Виходь! — гукнув німецький єфрейтор, з'явившись на порозі якраз в момент пострілу.

— Тікай, Миколо, — гукнув Купріян. Христя кинулась до свого нещасного батька.

— Доню моя... Моя дорога... Моя дорога квіточко. Оце наша гірка слава. Наш талан...

Микола вискочив з клуні, збивши з ніг єфрейтора ударом кулака, і кинувсь тікати городами. За ним побігло й троє дезертирів, що сиділи окремою компанією під клунею на колодах. Вони чули постріл і крики і побігли за Миколаєм, не знаючи гаразд, що й трапилось. Услід їм пролунало кілька пострілів.

Пробігли втікачі через городи, соняшники, через леваду, гречку. Вже недалеко й ліс у яру. Стали, оглянулись.

— Що ж його робити?

— Тікаймо до лісу! Кажуть, там десь партизани!

— А може, той... ай-ай-ай! Глянь!

— Он уже біжать, гляньте! Он-он-он!

Женуться!

— Та ні?!

— Вони, їй-бо, вони... Миколай! Будь ти неладне нехай!

— А, ходім додому. Чого ж ми тут стоїмо справді?

— А що? Хіба ми що?

— Та ми ж нічого. Ну, стоїмо.

— А чого тікав?

— Та хто його знає? Побіг, то й тікав. А ти чого?

— Та й я ж отак... Миколай!..

Микола оглянувся. Товариші стояли далеко позаду в нерішучості.

— Гей, хлопці! Не спиняйтесь, загинете!

— Га?

— Не спиняйтесь!

— Та ми, мабуть, вернемось додому? Чого, справді, бігти?

— Хіба ми що?

— Та ми ж нічого.

— Не стійте!

— Ні, Миколай! Остаємось!.. А справді, ну куди його тікати?

— І чого, справді?

— Га?! Чи як ви, хлопці?

— Та проживем яось!

— Поживем — побачим... поживем так!

— Не поживете! Не буде миру! — гукав Микола до хлопців. — Будете в ярмах землю орати! Та поженуть вас у неволю! Та стрілятимете один одного, як Павло батька, товариші!..

— Га?... Ходімте, годі...

— Миру захотіли? Не буде вам миру. Не буде!

— Годі лякаться!.. Пішли?

— Пождіть... Га?

— Гойдатиметесь на шибеницях, та не вернеться доля! Проща-ай! Довго дивилися хлопці услід Миколаю. Хто ж його знає, чи його йти, чи не йти. Замислились вони, опустивши голови, і рішили, очевидно, не йти.

У грізну велику годину життя свого народу не вистачило у них ні розуму, ні великості душі. Під тиском найтяжчих обставин не одійшли вони на схід зі своїм великим товариством, що йому

потім судила доля здивувати світ своїми подвигами. Звиклі до типової безвідповідальності, позбавлені знання урочистої заборони і святості заклику, мляві їх натури не піднялися до висот розуміння ходу історії, що кликали їх до велетенського бою, до надзвичайного. І ніхто не став їм у пригоді з славних прадідів історії, великих воїнів, бо не вчили їх історії. Не помогли їй близькі рідні герої революції, бо не шанували їх пам'ять у селі. Серед перших ударів долі загубили вони присягу свою, бо слово "священна" не дзвеніло в їх серцях урочистим дзвоном. Вони були духовно беззбройні, наївні й короткозорі. Суворая дійсність скоро розкрила їм очі. Широко востаннє розкрились вони, все побачили, та було вже пізно: повисли хлопці на німецькій шибениці рядочком, як стояли, на майдані в своєму безталанному селі.

І вішателі з Людвігом Краузом, сміючись і жартуючи, вже готували шибениці й для всієї компанії, що була в клуні при вбивстві Купріяна Хуторного. Людвіг був щасливий. Він діяв.

Уже вели побитих дезертирів і оточенців у синяках. Уже лупцювали їх конвоїри по чім попало на ходу.

— Ну, собако! Пропадеш же й ти! Ай!
Пропадеш, батьковбивець!

— Іди, йди, — пробубонів Павло. Він був уже в числі конвоїрів.

— Ух ти, убийбатько! Іуда!

— Я не вбивав. Не мучте мене. Вони самі на кулю напоролись!

— Га! А ми самі на шибеницю йдемо?!
Через тебе, сучий сину!

— Я не знаю. Я не суддя вам. Я сторожа, мені приказано. Що я буду робить?!

— Рус! Замовкни, свиня! — гаркнув німецький єфрейтор і ще раз оперезав бідолаху по спині.

Лаврін Запорожець швидко ввійшов у хату.

— Тату, ідіть мерщій на збори. Вони вас уб'ють, — промовила Олеся з сіней.

— Залиш мене, — глухо наказав Запорожець. Олеся хутко причинила двері. Упавши на тапчан у сінях, вона затужила.

Оставшись один, Запорожець зняв з покуття портрет Сталіна.

— Прощайте, товаришу. Не думали ми з вами, що так вийде, та сталося — не малою,

великою кров'ю на [своїй] території, — тихо промовив він до портрета. — Що буде з народом нашим? Виживе він чи загине, що й сліду не стане ніякого? Розженуть його по каторгах та по лісах, байраках та гнилих болотах, як вовків сіромах, та натруять одне на одного, так що й живі завидуватимуть мертвим. Горе нам... Народ безсмертний, ви казали, товаришу мій. Ой, важке наше безсмертя! Важка доля народна... чую смерть.

Почувся стук у двері.

— Прощайте, йдуть. — Лаврін повернув портрет до стіни й поставив долі.

— Іду!

Лаврін вийшов у сні.

— Тату! — кинулась до нього Олеся.

— Прощай, доню, — тихо промовив Лаврін і вийшов.

— Що це за аморальна область? — блиснув хижим оком полковник Ернст фон Крауз, поглядаючи на селян, що стояли перед ним на майдані. — Тікають старости в партизанські банди, тікають начальники поліції. Тут банда дезертирів нападає на поліція Павла Хуторного і теж тікає до

лісу. Я чесний німець, батько, мушу банду вішати!
Вас іст дас?

Лаврін слухав цю моторошну промову і внутрішньо готовивсь прийняти смерть достойно й просто, щоб хоч не просити ні про що катюг.

Загибель Савки й старого батька і поранення жінки тяжко пригнули його.

— Я знаю, ваші уші знаходяться в Лондоні, а серце в Москві! — говорив фон Крауз. — Але не забувайте, що ваші спини перебувають на Україні і ваші шибениці теж. Я наказую востаннє обрати старосту. Називайте кандидата. Ну, біте!

— Нема в нас такого!

— Що вони кажуть, фатер?

— Одмовляються.

— Фойєррр! — крикнув Людвіг Крауз.

Загриміли кулемети, засичали кулі понад головами і раптом стихли.

— Нема! Не годимося для староства!

— Фойєр!!! — ще раз подав команду Людвіг.
Село стояло по горло в воді під млином. Була ніч.

— Нема! Не можем обрати! — гукали в темряві з-під млина. — Нема! Плакали жінки під вербами понад берегами, понад осокою. Плакали

діти.

— Тату, тату! — гукали.

— Кажіть, тату, кажіть що-небудь.

Загорілось півдесятка хат. Освітило людей у воді.

Лаврін стояв під руки в воді, притулившись до гнилої палі од старого мосту.

— Лаврін, прийми гріх на душу.

— Лаврін, у тебе сини в армії. Що тобі? Прийми тягар. Прийми, Лаврін Михайлович.

— Кому, як не тобі, Лавріне, — гомоніли люди, закликаючи в воді. Вже декому не вистачило сил, і дужчі підтримували недужих.

— Лаврін, рятуй, бо залякнемо к такій матері. Согдашайся, та ходім уже поснідаєм, — сказав посинілий од холоду Мина Товчник, сусід Лавріна.

— Ну, хай буде так, — сказав Запорожець.

Ранком фон Крауз, вдоволений з доброго сну, сніданку, приємного купання, у строкатій піжамі підійшов до млина.

— Гутен таг, україніше льойте! Ві гейт ес інен? Іх габе гехерт дас зі волен ніхт кайн кандидатур староста каварит. Дас зеер шаде, ніхт? — весело глузував він, витираючи товсту шию

пухнатим рожевим рушником. — Абер унмеглих зо філь ін кальт васер штеєн, ніхт вар? Біте, комен зі гір, унд подумайте нох айн маль... Немножко. Ну, пожалуй-ста...

Селяни почали виходити з води.

— Вер ду гаст гезахт?

— Запорожець Лаврін, — сказав Людвіг.

— Запорожець? О, дас файне наме! Хайль Гітлер! — крикнув раптом Ернст Крауз так голосно, що навіть коні й гуси перелякались.

— Дозвольте, господин начальник, ваше високоблагородіє, — сказав літній якийсь чоловік і, знявши шапку, вийшов трохи вперед Його не було між селянами. Він тільки що з'явивсь, він відрізнявся від усіх. Тихий гомін пішов по натовчу. Селяни взнали куркуля Григорія Заброду.

— Заброда!

— Як же це так, прошу прощення. Я біг сюди з Північного Сибіру через фронт, повз гадюкою, ліз, котився бубоном. Велику книгу можна написати про мої страждання! І ось прибіг, — Запорожець! Цей же чоловік голова колгоспу, — грізно сказав Заброда. — Який же він староста. Він же мене виселяв до Сибіру!

— Ну?!

— У нього п'ять синів у Червоній Армії. І всі комуністи, як я чув!

— П'ять синів? — звернувся Крауз до Запорожця.

— Так точно, п'ять, — одповів Запорожець.

— Чудесно. П'ять синів на війні... О, дас іст патріотизмус! Очень хороший староста.

— Еге. А ось куркуль Заброта думав, чи не його часом настановите! — сказав Товченик, очевидно, вдоволений поворотом діла.

— Заброта? Вер іст Заброта?

— Куркуль. З Сибіру повернувся. Великий мироїд!

— Заброта? Ком гір, мерзотник! — розсердився фон Крауз. Заброта підійшов.

— Ти хочеш старостою бути, пес?

— Я думав...

— Ти думав, що це повернувся капіталізмус? Кайн капіталізмус, зондерн дойче націонал-соціалізмус! Ферштейст ду, гунд!

— Йаволь... — зблід Заброта.

— Чим ти заслужив староство у народу?

— Та ви знаєте, ваше високоблагородіє, що це за народ?

— Замовч, сволоч! — Фон Крауз з усієї сили ударив Заброду по морді разів чотири.

— Фатер! Ідея, — сказав Людвіг. — Це чудесний начальник поліції!

— Поліцай! Ідея... Ага... Да. Альзо, будеш начальником поліції! Ду!

— Не хочемо Заброди! Не хочем! Не треба!

— Знаємо ми Заброду!

— Господин начальник!

— Не треба! — загуло в народі.

— Ахтунг! Нас інтересують ваші позитивні думки. А негативні ні. Ви зіпсовані критицизмом. Много політики. Не треба політики. Треба пахать хліб, масло, яйка. Молитись богу... Ця людина...

— Погана людина.

— Дас шаде ніхт! Начальник поліції не повинен бути гарною людиною. Начальник поліції — ето курва-поліцай, а він інтересує нас саме з цих позицій. Це вас не совіцька анархія. Ферштесн зі?.. Плятц!

Заброда витягся і скам'янів як стовп.

— Вірно. Істинна правда! — сказав твердо й переконливо Мила Товченик.

— Дозвольте? — Мина трохи вийшов вперед.

— Ну.

— Уже, казав той, якщо воно до того и прийшло, що замість міліції, сказати б, замість простака вже треба падлеца чи курву, так тут уже, товариші, помилки нема. Вірно вам кажу. Бо такої падлюки, як Заброда, не то що в районі... куди там... одне слово, перехідне німецьке знамя може получить за підлоту.

Всі засміялися. Засміявся й сам Товченик.

— От времена...

— Чого вони сміються, фатер? — спитав Людвіг Крауз. — Руе!

— Руе! Подайте один одному руки. Ну! — почервонів од гніву Ернст фон Крауз.

Два непримиренні вороги Лаврін Запорожець і Максим Заброда подали один одному руки, розстрілявши тут же один одного очима.

Минали дні, минали ночі в загравах пожеж. Минуло літо. Мокра осінь. Розбухли холодні болота у дрібних дощах. Горіло. Над очеретами туман і

дим. Крякали міни у багновищах серед людей. У гнилицях потопало юнацтво.

— Рятуйте! Ой ряту-у-у...

— Тихо!

По шию, по рот у холодній воді брели болотами на схід многі тисячі бездоганих героїв-страдальців, немов розкидані негодою величезні журавлині ключі. Піднімали над мокрими головами рідну свою зброю, партійні квитки, все, що було дорогого, виносили віру в серцях, і болотна брудна гнила вода нагрівалася од гарячої невмирущої людської віри в перемогу і од крові, вічної світлої пам'яті героїв.

Не раз і не два гомоніли вони з ворогами в гучних кривавих бесідах. Багато ворожих кладовищ лишали вони за собою і самі полягали в великому числі, прийнявши чесно труд і страх боїв і саму смерть.

По всіх роздоріжжях чули люди вночі, як стогнала в журбі земля, як вили пси свою собачу тугу і плакали вдови.

О українська земле, як укривавилась ти!
Ріки кров'ю поналивано, озера слізьми та жалем.
Байраки й переправи трупом запалися, гноєм і

передсмертною блювотою. Степи гнівом утопано, та прокляттям, та тугою і жалем.

— Товариші! Братці! Прийміть ранених! Підвезіть! — кричали поранені на сумному шляху. Одступало військо. Пролітали вантажні машини різних снабів, воєнторгів, управлінь, постачань. Холодні, злі шофери, здавалося, не бачили нічого на дорозі. Не бачили й пасажирів. Чимало серед них було нікчемних людей, позбавлених глибокого розуміння народної трагедії. Недорозвиненість звичайних людських відносин, скука формалізму, відомствена байдужість чи просто відсутність людської уяви і тупий егоїзм котили їх на державних гумових колесах мимо поранених.

— Товариші, пожалійте!.. — благали поранені.

— Стій, стрілятиму! — кричав поранений Роман Запорожець. —

Стій!

— Ну, що ж воно робиться! Скажіть мені, чому ми такі погані? —

плакався ранений юнак з перебитою ногою. — Товариш командир, програма яка! Сама найвища в світі. А ми ось які, гляньте! Підвезіть ранених,

розтуди вашу мати! — і заплакав. Пролітали машини, як осінній лист.

Василь Кравчина, поранений в руку, одступав по дорозі з групою добре озброєних бійців, і тяжкий сором і гнів розтинали його душу. Він почував себе винуватим перед людьми, що дивились на нього з вікон і тротуарів маленького міста. В їх очах він читав мовчазний гіркий докір, і смуток, і страх. Це саме почували й бійці. Виснажені обличчя їх були злі і похмурі. Довгі відходи, сум і горе важких утрат пригнобило всіх. Трудно було одрізнити бійця од командира.

— Скажіть мені, товаришу, чому ми такі оце, га? — звернувся до Кравчини молодий боєць. — Чому? Що це таке? Підвезіть ранених, сволочі!

— Вперед! — весело махали рухами воєнторгівці. Вони були раді, що від'їжджають з небезпечного міста на схід ще за одну ріку, що машина справна, що шофер, який лежав під машиною догоричерева цілих шість годин колупаючись, від чого всі вони трохи не збожеволіли, все ж таки машину осідлав. Душі у людей були малесенькі, кишенькові, портативні, зовсім не пристосовані до великого горя. Вони

виросли в атмосфері легкого успіху і радощів. Суворя, мужня доба необхідності давно вже здавалася їм закінченою, перейденою, і вони плавали вже кілька літ в царстві свободи, мов рибки в тихій неглибокій річечці, де було завжди видне і дно, і небо, і лататтячко, й омутець.

— Гляньте, котяться, сволочі! Ранених кидають!.. Що це?

— Не знаю. Я сам така ж сволоч, — відповів машинально Кравчина.

— Га?

— Я жінку кинув.

— Ну? А я кинув батька, матір і сестру. Олеся сестра! — сказав Іван Запорожець.

— Олеся?

— Олеся.

— Дивно. І жінка моя Олеся. Олеся... — Де?

— У тому, як його... Ай, забув... Коло перелазу кинув... Ах, убити б мене треба!.. — гірко зітхнув Кравчина.

— Не знаю я, товариш командир, що воно й до чого, ну почуваю отут, — Іван Запорожець постукав себе кулаком у груди, — не вміли ми жити як слідує. Ні, ні...

В районному місті, серед метушні й зловісної розгубленості, вбігають до голови Н. Лиманчука дві красиві дівчини.

— Що вам треба?

— Скажіть!.. — хвилювались вони, ледве дихаючи.

— Що сказати? Що вам треба, що?

— Скажіть нам...

— Що сказати, що, ну? Ну що, що, ну?

Алло, алло! — Ми вчительки, комсомолки...

— Всі ви комсомолки!.. Ну що?

— Ми боїмося! Може б, ми втекли.

— Га?

— Чи буде наше місто здаватися ворогу?

— Яке місто? Як ви смієте? Хто вас прислав? П'ята колона?

— Так ми?..

— Паніку сіяти!.. Алло... Алло!

— Ми...

— Вийдіть зараз же з кабінету, щоб я вас тут не бачив! Це місто ніколи не буде зайняте!

Лиманчук метушився по кабінету, мов поганенький актор по провін-ціальной сцені:

— Ідіть!

— Ну, спасибі вам.

— Ніколи, чуєте? Ні за що! Не вийде!

— Неправда. Не слухайте його, товаришки,
— сказав Василь Кравчина, увійшовши до кабінету. Він чув лише останні вигуки голови, але йому зараз вже була ясна вся картина розмови цього отця міста з своїми нещасливими громадянками.

— Неправда. Це місто ми покидаємо. Тікайте, дівчата. Поки не пізно — тікайте, бо горе вам буде.

— Ви хто такий? Як ви смієте? Ви знаєте, що за це?.. — хорохорився голова, рвучи на дрібні шматочки якісь секретні папери. Він був великим любителем різних секретних паперів, секретних справ, секретних інструкцій, постанов, рішень. Це возвишало його в очах громадян міста і надавало йому досить довгі роки особливої респектабельності. Він засекретив ними свою провінціальну дурість і глибоку байдужість до людини. Він був позбавлений уяви, як і всяка людина з сонним в'ялим серцем. Він звик до своєї посади. Йому ні разу не приходило в голову, що по суті кажучи, єдине, що він засекречував, це була його засекречена таким чином дурість.

— Що ти мелеш оцим комсомолкам? Що ти брешеш? Для чого? Во ім'я чого ти брешеш, гад? — Василь Кравчина був темний як ніч. Непоправимий промах, навіть не промах, а злочин, що заподіяв він Олесі, не забравши її силою з собою, мучив його і не давав йому покою ні вдень ні вночі. Спантеличений, приспаний отакими холодними молодцями, що вигукували в кожному місті, мов папуги, бадьорі вигуки, вроді: "Ніколи враг не пройде", вигуки, на які ніхто їх не уповноважував, він кинув при битій дорозі дорогоцінну свою долю — Олесю — і тільки зараз на довгих важких шляхах відступу, оглядаючись на всіх перехрестях, чи не летить десь до нього казковою птицею рідна його доля, тільки зараз відчув він уповні своє горе.

— Тікайте, сестри мої, тікайте. Бо прийдуть німці, понівечать вас заразять хворобами, поженуть у неволю, а цей незгораємий шкаф, — показав Василь на голову, — що збирається тікати, повернеться потім та й судитиме вас за розпусту.

— Я вас заарештую! Алло! Алло! — загукав голова Лиманчук, смикаючи телефонну шворку і дмухаючи в телефон, мов у самоварну трубу. — Мене партія поставила!..

— Товариші, не можу. Не можу, точно. Вам
понятно? Товстуватий чоловік з двома шпалами
доказував спокійно і лагідно, навіть з доброю
усмішкою, немов досвідчений вихователь
вередливим дітям, що він не може їх взяти до свого
грузовика, бо хоча грузовик його і напівпорожній,
зате на ньому лежать секретні речі. Крім того,
взагалі не можна брати нікого, що це заборонено
наказом. Тому він радив не стояти на дорозі і не
загрожувати йому, а пропустити.

— Понятно?

— Товаришу, — так візьміть дівчаток оцих-о
і раненого, — просив Кравчина.

— Товаришу, я везу воєнний груз, поймайте.

— А я ранений, хіба я не груз?! Твою мать
нехай, смотри! — І ранений в ногу Іван Запорожець
почав хутко розбинтовувати свою ногу.

— Товаришу, ви мені цього не показуйте, ви
не загрожайте мені раною.

— Я не загрожую.

— Я принципіально не можу.

— Що?

— Так об'ясніть нам.

— Товариші, діло не в рані, а в принципі, в приказі.

— Діло в стражданні! — сказала дівчина.

— Це не військовий разговор. Ви знаєте, які були випадки! Отак підвозили, а потім підвезені кидалися з ножами на спину.

— Товаришу, цей ранений — член ЦК комсомолу! Він не кинеться.

— Не можу. Не можу!

— Вірно! Не беріть ні дівчат, ні мене! — сказав раптом Іван. — Бо кинемось на машини і задушимо, як гадюку. Дайте йому дорогу! Котись!

— Давай!

— Товаришу командир, ну, що ви скажете?
— звернувся Іван до Кравчини.

— Скажу, що війна буде довга. І крові нашої проллється багато більш ніж би могло пролитись. І страждань.

Відходили бійці по брудному шляху, оглядаючись на захід в тяжкому смутку. І, проклинаючи свої недоліки, які здавалися їм справжньою причиною відступу на схід, не знали вони, як багато великих діл судилося їм звершити, як багато судилося пролити крові на безкрай своїй

землі і які холодні калькулятори дозуватимуть їхню кров у заморських кабінетах.

Орали землю в ярмах і шлеях. Шестеро в плузі, сьомий за плугом — Мина Товченик.

— Гей, гей! — поганяє Мина дезертирство і оточенство.

— Прав уже мовчки, не дратуй! — сердився в ярмі старий колгоспник Левко Цар.

Товченик. Тягни, тягни, бугай! Н е х о д а.
Ой, яка ж пекельна мука!

Ж у р а в е л ь. Ах, якби я був в армії. Хай би мене ранило, контузило в боях щодня, який би я був щасливий!

Т о в ч е н и к. Годі молоти чортзна-що!

Л е в к о Ц а р. А чого тікав?

Ж у р а в е л ь. Розгубився якомсь і не міг понять сам себе. Броня тонка.

Ч у б є н к о. Еге. Крові злякався!

Л е в к о Ц а р. Та не гарикай там...

Т о в ч е н и к. Но-о!

Л е в к о Ц а р. Я не людина вже. Я кінь.
Ганьба, ганьба... О ганьба... Дай перепочити.
Падаю.

Т о в ч е н и к. Не дам. Стрілятимуть. Он уже дивляться, гади... (Оглядається вбік).

Жандарми з автоматами доглядали оранку.

Н е х о д а. Тягніть уже, чорти б вашого батька потягли!

Ч у б є н к о. Ой!

Ц а р. Ех, колись воно не так було. По-другому виховували.

Н е х о д а. Краще?

Ц а р. Краще.

Н е х о д а. Так чого ж вас так добре виховали, а ви нас так погано? Та ще й лаєтесь? Ага, мовчиш, стара собако!

Ц а р. А, глупак...

Н е х о д а. Сам ти дурень!

Ж у р а в е л ь. Ну годі там!

Ч у б є н к о. Таж колись в історії, кажуть, теж запрягали нашого брата не раз...

Т о в ч е н и к. Но-о! Годі вам тут сторію товкти!

Л е в к о Ц а р. Я думаю, що такого ката, як наш староста Лаврін Запорожець, так, мо', ще і сторія не знала.

Т о в ч е н и к. Самі вибрали.

Н е х о д а. От каїн! Отак людей мучити в
ярмах!

Ч у б є н к о. Гірше Заброди. Камінь не
людина.

Величезна згряя вороння піднялась над
соняшниками і затулила небо.

Чути — "кра-кра-кра!"

— Пожалійте людей, тату. Що ви робите? —
Олеся підійшла до батька-старости рішуча й
схвильована.

— Яких?

— Нащо ви людьми орете?

— Вони мене на це обрали.

— Як на це?

— Чого вони хочять?

— Вони не хочять ходити в ярмах!

— Нехай не ходять.

— Ну, тату!

— Я тебе питаю, чого вони хочять?

— Я не знаю.

— А ти взнай. Заступниця.

— Я вже не можу людям в очі дивитись.

Вони нас ненавидять.

— А кого вони люблять?

— Тату! Що з вами?

— Я тебе питаю, що вони люблять?

Заступниця!

— Вони в ярмах...

— Не хотіли ярем, треба було битися за волю.

— Не могли всі битися...

— На жаль, це так. Але будуть битися. А хто не буде — вмере.

— Тату, вони вас уб'ють.

— Знаю. Така вже моя гра. Не вони вб'ють, уб'ють німці. Не вб'ють німці, наші, повернувшись, уб'ють. Фашистський прихвостень... Жалько людей... А мені себе жалько. На мене, проклятого, повісили все зло. Староста-собака! Староста-кат! А там, дивись, сини одмовляться!

Щось постукало в двері.

— Вийди з хати.

Ввійшло до хати двоє незнайомий людей. Стемніло. Розмовляли пошепки.

У застінку били й катували людей. Чути було крики і стогін. Постріли, і падіння, і вдари об стіну. Когось виносили і викидали в яму.

Ернст фон Крауз з'явився в дверях. Він був мокрий од збудження і важко дихав. Ніби це не він катував людей, а його самого пекли огнем, і розгинали до нестями. Очі його горіли, як у хижого звіра, і тремтіли білі губи.

— Васер!..

Він почав митися холодною водою, вигукуючи по-німецьки якісь огидні лайки. Поліцаї стояли коло нього мокрі од жаху. Він сів і застогнав, майже непритомний. У нього почався сердечний припадок. Він велів покликати Заброду. Ввійшов Заброда.

— Мовчать?

— Так, клянуся, господин полковник, ваше високоблагородіє, кля нуся вам каторгою, богом, це все робота Запорожця.

— Що ти знаєш?

— Нічого не знаю.

— У... — Крауз вистрілив у Заброду, але пострілу не сталося, і він шпурнув порожній револьвер прямо в лице Заброді.

— Я не сплю ночами. Я заганяв усю поліцію. І хоч би тобі що-небудь Нічогісінько. Орють у ярмах, молотять, а хліба нема, корови

пропадають, і все мовчить, і проклинає ніби Запорожця, і щось тут є, от-от-от-от!..

Фон Крауз знову спалахнув і кинувсь на Заброду.

— Я тебе повішу. Чуєш? За що я тобі дав землю? Завойовану кров'ю моїх солдатів! Свиня! Щоб тебе, паршивого куркуля, даром годувати? Гунд!

І старий катюга Ернст фон Крауз так застукав об стіну головою Заброди, що стіна затряслась.

— Клянуса, Запорожець... Запорожець... — стогнав Заброда. Ернст фон Крауз задихався од люті.

— Фатер, заспокойся, що ти робиш? — вбіг Людвіг. Одштовхнувши Заброду, він обняв батька.

— О мій хлопчику, майн лібе кінд, — розм'як якось Крауз, — ніхто нас, німців, не розуміє, ніхто! Ай!!!

Фон Крауз увійшов до Лавріна Запорожця чистий, гарно вдягнений, з пакунком.

К р а у з. Здрастуй, Лавріне! Як твоє здоров'є?

З а п о р о ж е ц ь. Драстуйте, господин
полковник.

К р а у з. Не господин, а по-українському —
пане полковник.

З а п о р о ж е ц ь. Звиніть, ми люди прості,
до панства, казав той, не той.

К р а у з. Як жінка? Видужує?

З а п о р о ж е ц ь. Помаленьку.

Т е т я н а. (З-за стіни). Спасибі.

К р а у з. А, фрау Тетяна... Як діти?

Т е т я н а. Ох!

З а п о р о ж е ц ь. Та хто ж їх знає? Десь...

К р а у з. Б'ються. Десь уже на Уралі.

З а п о р о ж е ц ь. На Уралі?

К р а у з. Еге. Шкода, коли б...

З а п о р о ж е ц ь. О, коли б вони були тут
все було б по-другому. Вони б усім показали
дорогу.

К р а у з. Я чув, один вернувся і ховається.

З а п о р о ж е ц ь. А, балакають.

К р а у з. Жаль, хм... До чого народ
зіпсовано! Все доносять. Клевещуть один на
одного.

З а п о р о ж е ц ь. Від дурості.

К р а у з. Да... Дивлюсь я оце на молодь.
Погана молодь пішла. Легковажна. Це тільки ми з
тобою розумієм, старики. Га?

З а п о р о ж е ц ь. Та таке якесь
дійствительно.

К р а у з. Повна розпуста. Ну, повна
розпуста. Матеріалісти.

З а п о р о ж е ц ь. Еге.

К р а у з. Ти повіриш, у нас уже є офіцери,
що не вміють писать грамотно. Єдиний ідеал —
нажива.

З а п о р о ж е ц ь. Та в нас теж чогось би там
такого, так не дуже, ну, звісно, всякі.

К р а у з. Да?

З а п о р о ж е ц ь. Один за другого не того...

К р а у з. Не що?

З а п о р о ж е ц ь. Не думають про хороше.
Ну хоч плач.

К р а у з. Хліб ховають. Заброда каже...

З а п о р о ж е ц ь. Пусте.

К р а у з. Зникають в ліс.

З а п о р о ж е ц ь. Да ні, поки всі дома.

К р а у з. Боюсь, як би чого не сталося.

З а п о р о ж е ц ь. А що?

К р а у з. Зараз набираєм до Німеччини на оборонну роботу.

З а п о р о ж е ц ь. Чув.

К р а у з. Ой, боюсь, щоб не довелось вішати. Закон!

З а п о р о ж е ц ь. До цього, бачу, йде.

К р а у з. Да? Ти мене розумієш, отже?

З а п о р о ж е ц ь. Я й сам от думаю, що слід було б урятувати и послати до Німеччини сотню молоді на роботи.

К р а у з. О, Лаврін. У тебе розум, як у німця.

З а п о р о ж е ц ь. А...

К р а у з. О, ти у нас далеко підеш.

З а п о р о ж е ц ь. Ось я склав список. Тут самі здорові і красиві. Натє!

На другий день затужила вся вулиця. У село в'їхав Людвіг Крауз з чималим загоном жандармерії. Автомашини з кулеметами розташувались на всіх виїздах з села, люди в тривозі визирали з вікон.

Христя вбігла до Олесі в сіни, вся в сльозах.

— Тіточко! Тітко Тетяно! Олеся вибігла з хати.

— Олесю!

— Христе!

— Олесю, людей забирають до Німеччини!

— Що ти?

— Батько твій. Чула?

— Що?

— Список склав, і я в тім списку!

— Хто тобі казав?

— Павло.

— Бреше!

— А йому Заброда, начальник. Он як! Чому я в тім списку? Га? — Христя дивилась на Олесю з неприхованою ненавистю.

— Христе!

— Чому тебе нема? Людей продаєте?!
Вислужуєтесь?

— Христе!..

Заброда стояв перед фон Краузом і тремтів.

— Коли ти появився, тоді коло річки, пам'ятаєш, я зразу побачив, що ти мерзотник, — говорив Крауз, розглядаючи Заброду з деяким здивуванням, як не зовсім зрозумілий людський феномен.

— Але я ніколи не міг подумати, щоб твоя твариняча, та навіть не твариняча, чорт тебе знає яка, мерзота, ненависть і зло доходили до цього. Ти мене розумієш?

— Нікак нет!

— Ху-х!..

— Нащо ти вислужуєшся передо мною? Нащо ти з такою радістю доносиш на людей, виколупуєш їхні старі мізерні злочини, помилки?

— Я ненавиджу Радянську владу.

— Але ти українець?

— Так точно!

— Так як же ти?.. Ми ж твої вороги... Ми ж завоювали вас... Пам'ятаєш, Людвіг, я тобі казав... Ось чистий зразок, — звернувсь Крауз до Людвіга.
— Як ти можеш?..

— Клянусь честю!..

— Мовчать! Він буде мені говорити про честь! Нащо ти набріхуєш на Запорожця? Мовчать! На. От список всіх людей, що слідує вирядити до Німеччини на роботи. Годі байдики бить! Знаєш, хто склав? Запорожець. Єдина чесна людина в селі. Сволочі!

— Дозвольте, — сказав Заброда, проглянувши список.

— Ну?

— Вбийте, не вірю Запорожцю. І вам не раджу.

— Що ти знаєш?

— Поки що нічого.

— Ти диявол.

— Ваше високоблагородіє, — стрепенувся раптом Заброда. В його похмурих очах засвітився якийсь намір. — От коли він увійде у хату і впише в список свою дочку, єдину дочку, тоді називайте мене дияволом, сатаною, чим хочете. А поки я бачу, що цього нема, дозвольте мені думать...

— Інтересно. Га? — переглянулись німці. Тут Лаврін Запорожець не витримав і постукав у двері. Він чув за дверима слова Заброди.

— Що тобі? — нахмурилась Крауз.

— Я прийшов сказати вам про одну свою помилку, — тихо промовив Запорожець, підійшовши до Крауза. — Народ хвилюється, і це моя вина. Я ж дочку свою не вніс до списку. Признаюсь, пожалів. Батьківська слабість. Простіть.

— Що ти, Лаврін?

— Пишіть дочку. Сила прикладу — велике діло! Пробачте, що збагнув не зразу.

— О Лавріне, ти переміг мене, — сказав схвильовано Крауз. — Я хотів просити тебе про дочку.

Крауз поглянув на Заброду. Заброда зблід увесь і тяжко задихав.

— Тагу?!

— Чув.

— Скажіть, що це неправда!

— Ні, доню. Це правда. Збирайся у дорогу.

— Мамо!

— Лавріне! Що ти робиш? — Тетяна стояла в дверях худа-худа, жовта.

— Помовч, Тетяно. Олеся поїде до Німеччини.

— На загибель?

— Ні... Олесю, вийди з хати... — Олеся вийшла в сіни. — Коли одвезеш Олесю на станцію, не вертайся в село. Все може бути.

— Що ти?

— Й ця хата може скоро згорить..

— Лавріне!

— Мовчу.

— Я не поїду! — закричала Олеся в дверях.

В хату ввійшов Мина Товченик.

— От світ настав! За границю не хочять їхати. Там же люди які та декалони! Хоча вже ми, говорять, зараз заграниця, га? Гутен таг вам з маком!

— Мина. Ти чув таке?.. — затужила Тетяна.

— Ну? — сказав Мина, підійшовши до Лавріна і ніби затуляючи його од Тетяни.

— На, ховай, — тихо сказав Лаврін. — Не жалій ні коней, нічого, чуєш? Знайди і передай, щоб зразу виходили, як тільки прочитають.

— А куди виходити?

— Там все написано. Пам'ятай, Мина, у твоїх руках судьба. На по свідчення на подорож.

— Куди це ти? — спитала Тетяна.

— Не твоє бабське діло. Ауфвідерзейн, — сказав Мина і з таємничим виглядом вийшов з хати.

Повернувшись додому, він звелів своїй дружині Одарці подавати обід, а синові звелів спішно запрягати коня.

— А куди це ви, батьку, їдете? — спитав Мину з сіней молодий його син, поліцай Устим.

— Не твого поліцейського ума розпоряженіє, — одповів Мина доїдаючи свій обід.
— Іди запрягай!

— А що пак це за бомага у тебе в шапці? — спитала стара Одарка Товчениха, готуючи коло печі харч на дорогу.

— Знов-таки не ваше діло, — озвався з-за столу Мина.

Устим вийшов запрягати коня, а за ним і його приятель поліцай Павло Хуторний, забравши непомітно листа.

Незліченними ешелонами вивозили в Німеччину українських людей. Горе розлилось по недобитих вокзалах і стогін розлук.

Олеся притулилась до матері і, цілуючи худу воскову материну руку, промовляла тихо, утопаючи в нестерпній тузі:

— Прощайте, матінко моя рідна, не забувайте мене, не забудете? А коли вернуться наші з війни, передайте... Ой, не вернуться, мамо...

Олеся плакала. Вона відчувала своєю чистою дівочою душею, що вже ніколи не побачити їй своєї тихої доброї матері.

— Донечко моя, дівчинко, до останнього подиху свого молитимусь я зорями вечірніми й ранешніми, щоб обминуло тебе горе лихе і лихая по-руга. Щоб вистачило тобі силоньки у неволі, щоб не покинула тебе надія, голубонько моя... — тужила мати Тетяна Запорожчиха, пригортаючи до себе дочку востаннє.

— Не вернуться, мамо. Не побачу я вже ні Романа, ні Василя... Рознесе нас по всьому світу, хто збере нас, матінко? Хто? Хто нас покличе? Мамо, мамо!

— Збере. Вір, донечко, як би тобі не було важко, вір, надійся, віруй, дитинонько моя.

— О матінко, які ж ми нещасливі! Яка нещаслива земля наша! Плакали люди навколо. Прощалися матері з дочками, сестри з братами-каліками та малими дітьми.

Плакали обідрані, покинуті діти, розлучалися з матерями, розкидало їх на всі сторони.

Щоб цілий, може, вік уже шукати одне одного у розпачі, і не знайти до смерті, і сліду не лишити ніякого.

Одні лиш тупоголові німецькі вбивці спокійно походжали поміж нещасними і заганяли їх по вагонах, як худобу. Та оркестр на вокзалі заглушував плач і одчайдушні крики людей. Свисток. Останній вибух розпачливого крику з вікна. Хтось упав на рейки. Рушив поїзд.

Шість матерів убогих упали на рейки, піднявши руки до неба. Поїзд не спинивсь. Та з півдесятка чоловіків тут же розстріляли, між іншим, для порядку.

Грає оркестр.

Поїзд, переповнений невольницями, побитими чоловіками, кіньми та биками, рушив на захід.

Пропливали широкі сірі неорані українські лани, розбиті вокзали зруйновані міста і чорні вікна спалених домів. Тетяна стояла мов кам'яна, коли підійшов до неї поліцай Іван Гаркавенко.

— Тікайте, Тетяно Остапівно! Дядька вашого заарештовано.

Коли жандарми поставили перед фон Краузом Лавріна Запорожця, побитого, у порваній одежі і знесилоного нерівною боротьбою, Ернст фон Крауз трохи не збожеволів од сказу. Проте він

стримав себе, почувавочи, що одна хвилина гніву вже може погубити його. Важко дихаючи, блідий, він дивився на Запорожця і довго не міг вимовити слова.

— Ти зібрав сотню юнаків і дівчат, щоб відправити їх в партизанський загін? — спитав він несподівано спокійним звичайним тоном.

— Да.

— Ти послав партизанам ось цього...

— Да. Цього листа я послав до партизан, щоб вони знищили по дорозі охорону і забрали до себе молодь.

— І твою дочку?

— Да.

— Молодь і дочка виїхали до Німеччини, хата твоя спалена, жінка вбита.

— Знаю.

— Ти страждаєш?

— Ні.

— Чому?

— Я тебе ненавиджу.

— Слухай. Я не буду тебе бити зараз. Я втомився сьогодні од биття, — сказав Ернст фон

Крауз. Він знову був мокрий од поту і блідий. Його душила жаба. Він задихавсь. — Я апелюю до твого розуму.

— Я мовчатиму.

— В даній ситуації ти не маєш підстав так відповідати. Війна є війна. Скажи, де партизани і хто тут з ними зв'язаний. Тоді я тебе тихо повішу, ай... ух-х!

— Я мовчатиму.

— Ай... Ну тоді до завтра. Завтра я матиму свіжий гумор. — Фон Крауз підвівся і поволі підійшов до Запорожця. — Я сам виколу тобі очі, обрубую руки і ноги і одріжу язик. Я не можу просто обійтися з тобою. Я маю свій престиж, а ти, о, ти неабиякий клієнт.

— Іди ти к такій матері, чорт би твою душу побрав нехай.

— Ай, як я ненавиджу тебе, слов'янська собака! — важко задихав фон Крауз. — Ой, хоч би мені вибратись з проклятої цієї країни!

— Не виберешся.

— Помовч. Все одно не застрелю. Буде завтра так, як я сказав...

— Посадити на ніч за дріт! — наказав він
жандармам.

Часом уночі заграви пожеж освітлювали
поїзд.

Тоді ревли бики в вагонах і ржали коні у
тривозі.

І дівчина Христя, висунувши голову з вікна,
кричала в степ у розпачі:

— Прощайте!

Поїзд співав недолю по степах, по горах, по
долинах:

Усі гори зеленіють.

Тільки одна гора чорна.

Тільки одна гора чорна.

Там орала бідна вдова.

Чорна хмара наступала,

Сестра з братом розмовляла.

У товарних вагонах співають дівчата,
притулившись одна до одної.

Ой братику, голубоньку,

Прийми діток на зимоньку.

Співала й Христя і, співаючи, думала гірку
свою думу. Розтерзану її душу мучили горе і зло на
недолю, на весь проклятуший світ.

— Так... Скажи мені, брате-герою. Скажи мені, сестро-покритко! — промовила вона, немов складаючи пісню про себе.

— Ну, годі, Христе, давайте заспіваєм веселої. Все одно вже. Ну! — розважала її Олеся і, щоб розвіяти тугу, почала:

Летіла зозуля через мою хату,

Сіла на калині та й стала кувати.

Дівчата підхопили. Вийшло ще сумніше.

— Раби.... Розженуть нас по чужих світах, мов чайок у бурю. Буде нас по горах, по долинах, по чужих країнах, — не втихала Христя.

— Христе, тікаймо! — твердо й рішуче прошепотіла до неї Олеся.

Вечоріло. В концентраційному таборі в проваллі за селом невірники позалазили в нори і ляскали зубами од холоду. Під осіннім холодним небом табір здавався великим кладовищем розритих могил, де лежали на дні живі небіжчики. З одної могили тихо підносилася вгору пісня про горе. І не про людське, цур йому, гіркому та некрасивому, а про горе чайки-небоги, що давно-давно колись вивела була чаєнята при битій дорозі. Про далекі чумацькі шляхи і про веселих,

безжурних ніби чумаків, що все співали собі, за волами йдучи, та й зігнали чайку, чаєнят забрали. Як билася чайка об дорогу, як припадала вона до сирої землі, як жалібно благала співців подорожніх: "Ой верніть мені чаєнята, я їх рідна мати". Над табором стояв солодкуватий трупний сморід і великий невимовний смуток.

За колючим дротом сидів Лаврін Запорожець і плакав.

На темне небо повиходили зорі.

Запорожець подивився вгору. Небо було велике, урочисте вічне. Далекі зорі освітлювали його холодним байдужим світлом. Почуття вічності і безмежності світу спустошило його трудну душу і трохи заспокоїло.

"Що смерть моя і смерть моїх дітей? — думав Запорожець. — І що мої мізерні муки, коли зникають в небуття тисячі наших людей. Гинуть родини, гинуть роди без числа і краю..."

— Лаврін... Лаврін... — неначе почувся йому здалека жіночий гук. Запорожець підвівся і став прислухатись.

— Лаврін... Це ти, Лаврентій? Я принесла тобі їсти! Хліба, картоплі і гниличок...

Він пізнав голос Мотрі Левчихи. Вона притаїлась десь у кущах і тихо-тихо гукала.

— Я зараз покладу коло дроту і втечу. А ти забери та нікому не давай, наїдайся, чуєш? А ранком доїси, дужчий будеш, чуєш?

— Чую, — глухо відповів Лаврін.

— Дивись, я біжу, — тихо погукала Левчиха. І вибігла з кущів просто до нього.

Прогримів постріл — р-р-р...

— Ай! — неначе злякалась Мотря і швиденько упала мертва в пісок. Вузлик пролетів з розгону трохи вперед і впав коло дроту.

І дающа права рука її теж простяглася з розгону вперед і поникла. Запорожець припав до землі і швидко поліз до дроту. З усієї сили він простяг руку до хліба і не дістав.

— Тітко, — прошепотів він, хватаючи пальцями пісок.

Не вернемось, чайко, ти матінко наша.

З'їли твоїх часняток, добра була каша.

Розносився з ями над табором тихий чумацький реквієм. Невмирущий голос сивих століть лунав у темряві над терновими дротами.

Над мертвою Левчихою стояв Максим Заброда. На грудях на ремені блищав у нього автомат. Запорожець встав, і вони зразу впізнали один одного.

— Гарно співає недоля, — тихо сказав Заброда. — По собі знаю. Співав я оце в Сибіру по ночах, ой як співав! Де той і голос брався. Було, всі люди плачуть.

Заброда переступив через труп Левчихи і підійшов до дроту.

— Сьогодні б не мішало затягти й тобі щонебудь, га? Прийшов послухати. Заспівай щонебудь, чуєш?

— Се ти вбив? — тихо спитав Запорожець.

— Кого? — Заброда оглянувся. — А, Левчиха... Та що Левчиха? Мені тебе ось жалько. Ой, болітиме, Лавріне! Зірвуться з твого язика і партизани, і зброя, та буде пізно. Жалько. — Не треба мені твою жалю.

— Така душа в мене. Ненависть моя до тебе, Лаврін, давня, — як старі пранці, а от прийшов твій смертний час — жалько... Мо' щось придумаем, га? Скажи, де партизани й зброя?

Заброда близько-близько заглянув
Запорожцю в очі. Запорожець зціпив зуби:

— Іди од мене, сатана. Іди погавкай офіцеру,
що на мені землі ти не заробиш. Іди!..

— Ну, що ж, вічна тобі пам'ять за таку вдачу.
А я, дурний, подумав був...

— Що? Заробить на партизанах? Йуда!

— Еге. Христос найшовся. Я вже заробив і
так немало в Сибіру.

Хто мене туди загнав з батьками? Хто?
Заброда підняв кулаки і весь затрусився.

— Зводив ти зі мною рахунки по Марксу за
століття... Тепер я з тобою по Гітлеру зведу. Ось
завтра буде мій ювілей, зап'єм совіцьку владу і
Левчиху...

Левчиха лежала маленька і чепурненька у
святковій одежі. На ній була чиста сорочка, яку
вона давно вже тримала у скрині про смерть, і
старовинна довга безрукавка, і нова спідниця чорна
у синіх дрібних квіточках. А на шиї навіть низочка
дрібного коралового намиста з дукачем ще з
дівочих літ. Вона немов передчувала свою смерть.
Вічний покій вже розливався по її чолу. Воно ніби
світилося у присмерку.

— Бач, паскуда, прибралась, мов на паску!

— Не смій так говорити про неї, чуєш! — розгнівався Запорожець. — Не смій, вона свята.

— Хто?

Заброда кинув на пісок автомат і підійшов до самого дроту.

— У... ти... боїшся?

— Хто-о?..

Далі вони не витримали і вчепилися, схопивши один одного за руки через дріт. Вони почали ламати один одному руки і пальці. Потім вони обнялися і довго душили один одного через дріт.

— Тихо, не хрипи! Тихо!..

— Тихо! Чуєш?

Довго говорили вони на колючому дроті. Говорили про владу, про землю, про соціалізм. Говорили про куркулів, про заслання, про страждання на чужині, про голод, про смерть, про зради.

Вони плювали один одному в очі Сибіром і стражданням, голодом і смертю. Вони плювали один одному в лице Гітлером, німецькими погромами і пожежами, шибеницями, рабством і

шаленою ненавистю до Гітлера усього світу. Ненависть розбушувалася в їхніх полум'яних душах і виривалася з них страшними вибухами одна проти одної.

Вони били один одного важкими іржавими уламками своєї важкої історії і стогнали обидва від ударів. Вони то одходили один від одного, то сходилися зовсім близько, і промовляли один до одного, і знову хватали один одного, і вдивлялися один одному в блиск очей і зубів у темряві.

Вони давили один одного і притискали груди і голови до дроту, і колючий дріт вгрузав у їхні чола, і кров стікала з них, і ненависть, і пристрасть.

— Тихо, тихо...

Вони говорили про Москву, і коли Заброда сказав, що Москва вже здалась, Запорожець з усієї сили ударив Заброду, кулаком у лоб так, що іскри полетіли з нього, як з труби.

— Брешеш!

— Не брешу... Сам чув по радіо... Пусти!

— Бреше ваше собаче радіо!.. Чуєш, кажи, що ти брешеш? Кажи, або я тобі зараз голову одкушу!

— Пусти!.. Ай!..

— Не пущу! Подай мені хліб! Подай мені хліб, кажу тобі!.. — хрипів Запорожець.

— Не подам... тихо...

Вони говорили то тихо й поволі, ніби нехотя, утомившись, і тоді слова виривались з їх уст, як одинокі постріли, то раптом, коли гострота антагонізму починала знову роздирати їхні гарячі душі, вони розстрілювали один одного в упор шаленими ураганами словесного вогню.

Тоді піна закипала у них на білих губах і бризки вилітали з уст і здавалися іноді іскрами, як у розлютованих драконів.

— Пусти мене!

— Пусти! Ай, ай, а!..

Часом вони з високих верховин свого двобою падали, очевидно, од великої втоми, до звичайних образ і диміли один на одного гидкими брутальними лайками.

— Пусти... твоїй матері! Пусти, не души мене... пусти, ну, жидівський батько! Злидень!

— А... Німецький пес... Лакиза німецька... Ай... Пусти!..

— Ага, просиш, гаде?.. Ось завтра повитягаємо з тебе жили. Наріжемо зірок з твоєї клятої шкіри.

— Ріжте, чорт вашу душу бери.

— Сам буду різати. Чуєш? Упаду перед офіцером на коліна, випрошу. Сам!..

— Слухай, ворогу мій. Ти ж людина. Подумай...

— Ці самі слова я тобі теж колись говорив, коли ти виселяв мене до Сибіру.

— То була наша внутрішня справа. А зараз Батьківщина гине, Україна!

— А що мені Батьківщина?

— Батьківщина — все!

— Га? Все? Я все віддам, аби помститись на тобі за свою образу!

— О, самогубець клятий!

— Я жертва класової боротьби. Я в'язень!

— Якщо ти людина, а не диявол, то мушиш знати, що часом в'язні й судді повинні битись поруч, коли Батьківщина гине!

— Хай гине, хай!

— Слухай, нечиста сило, невже тебе породила земля наша? — Запорожець відштовхнув Заброду.

— Що ж ви наробили, німецькі запроданці? — сказав Запорожець коли Заброда підвівся і знову підійшов до нього. — Звідки ви налетіли, чорні круки? Чуєш, темна сило? Все одно ж пропаде ваш Гітлер. Дарма що я загину, не страшно мені смерті. Чуєш? Та страшно мені, коли подумаю, де ж погннуть кості обдурених Гітлером бідних селюків наших? У яких Африках, в яких Скандінавіях? У яких пісках та в чийх морях?

— У Сибіру, — глухо промовив Заброда і схопив Лавріна за руку.

— У... Пусти, не крути руку, німецький раб!

— Хто раб? Я раб?

— Ти... А ти думав, хто ти?

— Я...

— Ага. Плачеш?

— Я не плачу. Сам ти плачеш, гад! Чого ти плачеш? Оплакуєш долю, проклятий.

— Іди геть! Я не хочу говорити з тобою, — сказав Запорожець. — Облиш мене одного. Я хочу перед смертю трохи подумати. Іди. Я хочу

очиститись од твого дотику. Я народний партизан, чуєш? А ти... труп. Мертвий ти!

Запорожець подивився на Левчиху.

— Подай мені хліб, чуєш! Хліб подай! Я його не буду їсти. Я поцілую його.

— Не подам!!! — осатанів Заброда і почав шалено топтати вузлик з чорним хлібом і мертву Левчишину руку.

Запорожець неначе скам'янів увесь. Він побачив свою смерть — ось вона, топчеться зовсім близько, люта, невблаганна. І стрепенулася у Запорожця нелюдська жадоба життя. З широких українських степів, з ярів і темних байраків повіяло на нього смалятиною історії, головешками, димом і кривавою парою.

Пристрасть боротьби і помсти, вся воля, весь розум спалахнули в ньому з такою страшною силою, що він в одну мить ніби возвівся в якийсь надзвичайний ступінь, близький до вибуху.

— Стій, собако! Не смій топтати! — прохрипів він і страшно блиснув очима.

Заброда спинився.

— Га?.. Ага!.. — несамовито агакнув він, роззявивши рота, і повернувся до Запорожця.

І кинулися вони на дрiт iще раз мовчки, ударились грудьми обнялися, i ось тут тiльки Забрoда вiдчув, що вiн загинув.

Це був уже не той Запорожець. Немов залiзними обценьками вчепився вiн в Забрoду, обняв його, зiрвав з землi, пiдняв, тяжко хекнув, з усiєї сили шарпонував на себе i притис горлянкою до дроту.

Порвався дрiт. Тодi, вхопившись голою рукою за порвану дротину Запорожець закрутив її навколо Забрoди i зав'язав йому на жилуватiй шиї смертний вузол.

Потiм вiн кинувся на дрiт. Залiзнi колючки впивалися йому в босi ноги, в руки, в груди. Вони рвали, роздирали в шмаття його шкiру, але вiн не помічав уже нiчого.

Вiн виривався на свободу.

— Гальт! — гавкнув з-пiд дерева Людвiг Крауз i, витягаючи поспiшно з дерев'яної коробки маузера, кинувся до Запорожця. Вiн не сподiвався такого повороту дiї. Запорожець стояв уже на загородi.

— Гальт! — гукнув вiн ще раз уже коло самого дроту i прострелив Запорожцеве обличчя

майже впритул. Стріляти вдруге йому вже не судилось. Блискавичним стрибком Запорожець насів йому зверху і вбив одним ударом кулака у вухо. Удар був такий страшний, що офіцер умер в одну мить.

Але Запорожець уже не міг спинитися. Він виплюнув офіцеру в лице десяток своїх зубів і бив його по мертвій голові з нелюдською силою.

Заторохтіли постріли. Тоді Запорожець схопив Забродин автомат і випроставсь — увесь в крові, гарячий і натхненний.

— Гей! Піднімайтесь, хто сильний та дужий!
Гей, хто жити хоче, вилізай з могил! Вставайте, гей!

— Гальт! — кричали німці в вартівні.

— Розгинайте спини! Ламайте дроти!

— Не тікайте, дядьку. Стріляю! Що ви робите?

— Гальт! Гальт!

— Не тікайте, бо ми пропали! Не тікайте, стріляти будем! — кричали поліцаї.

— Ура-а-а! — заgrimіло в таборі.

— Вперед, брати! Ура-а-а!

І вилізло з могил, з печер, із ям все, що було за дротом, все розігнулось, встало і ринулось на

дротяний паркан з такою силою, що він упав і вгруз в пісок під тисячами ніг в одну хвилину.

— Свобода!

Уже передні лави досягли кущів, коли ж ударили з кущів з десятка автоматів в саму гущавину людську. Множество людей покотилося додолу, застогнало. Дехто у темряві спинивсь.

— Не спиняйтесь, не спиняйтесь, бо пропали всі!

— Слухай, — гримів Запорожець, — слухай!

Такого ще не бачили ні український місяць, ані зорі. Запорожець один знищив половину ворожих автоматників. Для нього ніби не існувала темрява. Він бачив усіх і все. Він виводив людей на волю, туди, де було закопано зброю.

— Ні кроку назад! Вперед, за мною, вперед!

— Стій, назад! Не губіть нас! Назад! Стріляємо! Огонь! — ревли поліцаї.

Ніхто не відступив, ні одна душа. Так хотілося жити.

Плигали з кручі в Десну навіть ті, що зроду не плавали, і, не уміючи перепливали, перелізали Десну, дивуючись своїй надзвичайній владі над водою.

Тільки деякі, у кого од голоду не вистачало сили чи пристрасті, чи хто був ранений, ті не змогли перемогти свого невміння плавать. Вони загинули у чистій деснянській воді, не помічаючи, що вони тонуть. Та і в останню рокову мить їм ще здавалося, що линуть вони на свободу, і радість не покидала їх до самісінької смерті.

І тільки де-не-де виринала трудяща рука, ніби посилаючи живим свій останній привіт.

— Прощайте!.. Потопаю...

Олеся й Христа бігали у тісних містечкових провулках біля станції. За ними гналася німецька сторожа. Ось вона загнала їх у завулок і схопила.

— Ви чого не хочете їхати до Німеччини? — спитав станціонний жандарм, коли їх обох привели до поліції.

— Так тепер же й тут Німеччина, — сказала Христа.

— Так. Але вам тут нічого робити. Тут не буде ні фабрик, ні заводів. Все там. Треба там працювати, щоб скоріше перемогти ворога.

— Якого?

— Червону Армію.

— Так вони ж свої.

— Роздягніть їх і дайте по двадцять гарячих.
Поліцаї кинулись до дівчат.

Уночі вони знову впали з поїзда на ходу. Вони бігли довго по полю, потім байраками, долинами до лісу. За ними гналися. Вони падали, біжучи, й знову бігли. По них стріляли. Вибившись з сил, вони стали й підняли руки вгору.

Вони знову їхали в поїзді з іншими дівчатами, коровами, кіньми. Довжелезними поїздами вивозились до Німеччини невольники з української землі. Ешелон спинився на маленькій спаленій станції поруч з другим ешеленом, що теж тягнувся на захід.

З товарного вагона виглядали чоловіки. Жовті, виснажені, неголені, биті полонені люди з концентраційних таборів, оточенці, дезертири й так собі небораки, позбавлені волі й закону, вивозились на важкі й небезпечні роботи до Німеччини.

— Здорові були, дівчата! Звідки будете? Чий?
— спитав через вікно один молодий чубатий парубійко. Він ще не втратив парубоцького форсу. Любив він дівчат, та й пісні ж знайомі. Згадалась йому вулиця, веселі ласкаві дівчата, пісні на колодках, місячні ночі і ясні зорі.

— Чиї будете?

— Фашистські! — сказала Христя.

— О?!

— А ти думаєш твої, сукин ти син нехай?

Блазень, дезертир смердючий!

— У, подумаєш!.. — образився парубок. —

Ми таких, як ви...

— Що? Хам ти проклятий!

— Оте саме.

— Що? Покидали для бардаків, сукин ти син нехай, раб.

— Іди ти, барахло... Я пленний, — зніяковів "кавалер".

— Ух ти... пленний! А чому ти пленний? Крові злякався? Оборонець батьківщини! "Чиї ви, дівчата?" — Кавалер... У, гадина! — Христя тремтіла од ненависті.

Увесь свій біль і кричущий протест проти безпросвітної недолі, в яку ввергнули її оці "пленні", лайдаки-безбатченки, сліпоголові, весь гнів своєї пристрасної натури вона обрушила на вагон невольників. У неї не було до них ні жалю, ні співчуття. Дурацьке запитання і той блюзнірський тон, яким воно було вимовлене, обурили її. Вагон

стояв перед нею, як образ не тільки біди й недолі, а й гіркої якоїсь, смутно здавалося їй, провини.

Німецька варта з приємністю слухала оцю сварку і, хоч не розуміла ані слова, дивилася з презирством на обидва вагони.

— Та годі-бо, Христе, — стримували Христю дівчата. — Ех ви, і сорому у вас немає, — докоряли вони чоловікам.

— Дезертири! — кричала Христя. — Як ви смієте мені в очі дивитися?!

— Іди ти!.. — гримнув хтось з чоловічого вагона.

— До німців їду в неволю, будь ви прокляті нехай! — кричала Христя уже на ходу поїзда, висовуючись з вікна вагона.

— Як я ненавиджу їх, Олесю! — сказала Христя, обернувшись до Олесі, коли поїзд минув станцію. — Щоб отак опуститися!

— Нащо вони тікали, скажи мені? Нащо вони кинули нас так легко на знуцання ворогу? Чому вони не вмерли в боях, щоб я плакала і молилася на них?

— Так уся Європа, кажуть, здалась, — сказала Олеся. — Так то Європа, а то ми... Ай! Ну,

де їхня гордість? Де їхня мужність? Хто їм це простить? Скажи мені! Ми ж тепер пропали? Що, не правда? Скажи мені, Олесю, правда?..

Христя засипала Олесю сотнями найболючіших запитань, що не давали ні одній дівчині ні їсти, ні спати, що мучили їх і доводили до відчаю і вчинків одчайдушних і жахливих. Цими запитаннями, мов отруєними стрілами, були поранені їхні змучені серця і розум.

— Ти що сказав тій дівчині, падлюка? — спитав "пленного кавалера" похмурий, виснажений і висушений пекельним внутрішнім вогнем Степан Сорока.

— А нехай не...

Сорока вдарив "пленного" з усієї сили в ухо так, що той, як сніп повалився додолу.

— Що ти б'єш людину? — розгнівався один з невольників.

— Яку людину?

— Нащо ти людину вдарив?

— Людину? Тут нема людей. Тут раби, — глухо прогримів Сорока.

— Які раби? А ти чув, що вона йому сказала? — обурився другий гордий невольник.

— Для нас вже немає образи. Для вас і для мене...

— Олесю, я ненавиджу їх за погану війну, — шептала Христя, притулившись до Олесі. — Нащо вони кинули нас?

— Христе!

— Що, неправда?

— Неправда. Правда, та не вся. Це тільки половина правди, — сказала Олеся. — Та діло й зовсім не в тому, хто більш чи менш винен.

— Ну, а в чому ж?

— У нещасті, у роду... — Олеся нахилилась до Христі і взяла її за руку, мов хвору сестру свою. — В нашому роду. Ми жінки, Христе. Ми матері нашого народу. Треба все перенести, треба родити дітей, щоб не перевівсь народ. Глянь, що робиться. Множество мільйонів гине. За це ж вони вмирають, наші, як би там не бились. Я вірю, Христе, вірю! Нізащо не буде по-німецьки, нізащо!

Олеся майже крикнула останні слова. Очі її світилися глибокою вірою в життя, в торжество добра і перемоги.

— Я вірю! І ти вір, Христе. Вони тебе душать, а ти вір! Вони тебе б'ють, а ти вір...

— Олесю, коли в мене родиться їхня дитина, я її задушу! — раптом сказала Христя, відповідаючи собі на своє нестерпне запитання.

— Христе, ти?..

Христя упала на нари і глухо заридала.

— Німеччина! — кричала дівчина в вікно вагона.

— Остання українська станція! — сказав хтось у прочинені двері Заплакав, затужив вагон. Олеся й Христя глянули одна на одну.

— Чуєш? Чужа земля.

— А, прокляті, прокляті!.. Плакав вагон.

— Прощай, Христе! Прощай, я плавати не вмію! Що ж мені робити, Христе?! — тужила Олеся, бігаючи, заломивши руки, понад берегом річки, вздовж очеретів. Христя перепливала річку. Вона була вже посередині.

— Вони вже біжать до мене, Христе! — кричала Олеся. — Я чую їх свист! Мамо, матінко, Василю! — Олеся оглядалася навкруги.

— Ага, ось вона! Тікати?!

Три німецькі жандарми вхопили її й зірвали з землі. Олеся вирвалася од них і припала до землі.

Вона хотіла взяти жменю землі. Вони схопили її за руки.

— Дайте мені хоч жменю землі! Прошу вас!

— Для чого?

— Рідна земля моя.

— Це наша земля, українська дура, — процідив крізь зуби жандарм і повалив Олесю. — Одійдіть...

Страшно помстився фон Крауз за смерть свого сина. Він власноручно перестріляв усіх поліцаїв, крім двох, Івана Гаркавенка і Устима Товченика, яким вдалося сховатися в кущах.

Спалили хатину Запорожця, за нею синову хату, братову. Потім німецькі наймити, ремісники і прикажчики кинулись до хат усіх, хто був у партизанському реєстрі. Клали цілі родини додолу в ряд і стріляли, підпалюючи хати. Вішали, регочучи од клінічної пристрасі, ганялись за жінками, однімали дітей у них і кидали в огонь. Жінки, щоб не жити уже на землі, не бачить нічого, не клясти, не плакати, плигали в розпачу в огонь услід за дітьми і згорали в полум'ї страшного німецького суду. Високе полум'я гуло у саме небо, тріщало, вибухало глухими вибухами, і тоді великі

солом'яні пласти огню, немов душі українських розгніваних матерів, літали в темному димному небі і згасали далеко в пустоті небес. Повішені дивилися вгору з страшних своїх шибениць, ще гойдаючись на них і одкидаючи на землю незабутні моторошні тіні. Горіло все село. Все, що не встигло втекти до лісу, в очерети, в потайні ями, — все загинуло.

Не стало прекрасного села. Не стало ні хат, ні садків, ні добрих лагідних людей. Одні тільки печі й печища білили серед попелу й вугілля та де-не-де висіли трупи на ушулах чи на грушах. Нікому було ні плакати, ні кричати, ні проклинати.

Світало. Тихо. Аж ось промчалися по мертвій вулиці два вершники туди й назад. В горіле селище в'їжджав невеликий кінний партизанський загін. Видно, здалека прибули народні месники. Коні були стомлені, в милі. Тільки вершники не знали ніби втоми. Все оглядались, тримаючи наготові зброю. Стали. До тихої криниці під вербою, де колись Олеся воду брала, під'їхав вершник Роман Запорожець, командир партизанського загону.

Довго гуляв Роман по Україні, багато висадив у повітря мостів, поїздів, військових складів. Тисячі окупантів прокляли своє життя за одну-єдину зустріч з партизаном Запорожцем. Не многі б тополівці впізнали в ньому м'якого, веселого Романа. Сувора боротьба, і нечуване народне лихо, і народна кров, що повеліла йому виконання суворих своїх історичних присудів, поклали на ньому жорстоку свою печать Це був воїн, безстрашний месник, подібний до прадідів своїх, ім'я яких він носив. За його голову покладена була фашистами висока ціна. І от мандруючи в глибокий рейд, заскочив він до рідного села.

Рідне село! Чиє серце сина або брата не стугонить у грудях? Не рветься вперед? Не мліє в тривозі — де ви, де ви?!

— Гей! Хто живий? Озовися!

Ходить Роман серед трупів.

— Гей, хто живий у полі? Озовися!

Не обізвалася ні одна душа в полі.

Тільки одна душа обізвалася. Коли підійшов Роман до льоху і, відчинивши ляду, промовив до чорної ями свої слова, обізвалася з ями одна душа — материна. Кинувся Роман у яму.

— Мамо!

Присвітив ліхтариком і побачив серед трупів свою матір.

— Синочку!... — і вмерла.

На другий день повстав увесь район.

— Партизани!

Фон Крауз схопився з ліжка і затремтів од жаху. Ховатися! Куди? Заходив будинок од вибухів бомб. У місто вривавсь Запорожець.

Вороги тікали, одстрілюючись, куди видно.

Молодий народ ішов до партизан в ліси, і матері благословляли синів своїх на труд і грізні бої, на життя в лісах і болотах, на подвиги.

Тікали поліцаї у байраки.

Отак одного разу за селом, у рівчаку під лісом, п'ятеро поліцаїв пили горілку.

— Ну, товариші поліцаї-курви, пропали ми, будьмо живі!

— Та йди ти!

— Болячки наживеш. Пропали к чортовій матері! Ну що його робити?

— Не знаю. Розгубився! Ну, будьмо... Ох, прокляті німці.

— У партизани треба йти, от що!

— Еге. Ось піди!

— І піду.

— Ну й обсмалять, як кабана.

— Та ну? От жизнь, таку його мать нехай!

— А ти, Максиме?

— Я не хочу.

— Ти ж казав, що підеш.

— Я роздумав. Де наша армія? Може, десь коло Уралу ще. Шутка сказати, коли вона повернеться. Так я оце дурний буду тягатися по лісах у партизанах, як вовк, а ви мене будете ганяють.

— Хто?

— Пожди. На, випий.

— Не хочу.

— Чуєш?

— Стій.

— Та йди к чортам! Я думаю, оце в поліцаях з півроку ще побуду а там уб'ю з десяток хриців — та й в партизани, коли вже армія буде підходити, о!

— От сволоч.

— А ти? Подумаєш! Ідейний...

— А я зараз піду.

— Ну й іди. Попробуй.

— Ну й попробую. Думаєш, тебе злякавсь. У кущах стояла партизанська застава.

— Стій!

— Ай!

— Тихо!

— Не лякай!

— Куди йдете?

— До партизан. Чи не ви оце будете?

— Ну?

— Синочки мої. Прийміть мого хлопця до себе. Благаю вас. Пропаде хлопець.

— Чого?

— В поліції служить. Голубоньки...

— В поліції?

— Еге. От біда. Ну, що його робити. Я б, може, мамо, пішов у партизани, так боюся. Так, каже, я їх боюсь. Заріжуть або обсмалять, як кабана. Так я оце...

— А де він?

— А не тронете? — стара Одарка Товчениха пильно вдивляється в партизан.

— Та ні, як не провокатор, помилуєм.

— Голубчики, синочки мої... Ой спасибі ж вам... Устиме! Іди сюди. Поліцай Устим Товченик обережно вийшов з кущів і став.

— Іди-бо, кажу! Бодай тобі ноги повсихали!

— Здрастуйте!

— Шапку зніми, невіглас! Пожди, я тобі покажу поліцію! І Одарка почала бити дрючком свого поліцайя під веселий регіт партизан.

— Ну, кажи!

— Простіть, товариші. Клянуся вам, що де б я тільки не стрінув фашиста чи націоналіста, — у клоччя рватиму!

— Ну, ладно. Ради матері прийдем.

Поліцаю Івану Гаркавенку, що теж через кілька день прибіг до партизанів, не зразу повезло. Його не хотіли приймати. Партизани щойно вийшли з бою, і розвідка принесла їм гіркі відомості про німецькі звірства і грабунки. Вони обступили Івана і дивились на нього грізно й вороже. Вони пронизували його гнівними своїми очима. Вони розстрілювали його, здавалось, кожним поглядом.

— К такій матері! Приймете такого гада, товаришу командир, воювати не будем!

— Що за бардак!

— Всяку гидоту, зрадників прийматимем!

— Шпигуни німецькі лізуть в партизани!

— Геть! Розстріляти сволоча!

— Повісити! — гули партизани.

— Помилуйте, браття!

— Які ми тобі браття, поліцейська сука?! —

гнівався новохрещений партизан Устим Товченко.

— Устим!

— Я тебе не знаю!

— Та це ж я, Устиме...

— Не знаю!

— Товариші, не будьте такі жорстокі! Будьте ж люди!

— Ага! Людяності захотів. Ми вже не люди тут! Ми бродимо, як хижі звірі, в лісах, у болотах і не маємо де голову прислонити!

— Так і я...

— Мовчать! В облави ходите на нас. Батьків наших убивали, матерів, жінок, дітей!

— Товариші...

— Мовчи... Де мої діти?

— Верни мені матір! Хто мого батька спалив?

— Товариші, так і в мене згоріло все...
Батька вбито, жінку погнали в, Німеччину. Кажуть,
плакала й проклинала мене і все на світі, товариші.
А я броджу звірюкою в лісах вже другий тиждень.

— Дослужився, поліцейський собака!

— Помилуйте! Ви думаєте, я продався?

— А що?

— Мене примусили! Я не хотів бути
поліцаєм.

— Ми тебе знищимо не за те, що ти поліцай!

— А за що?

— За те, що ти — мерзотник, пригноблював
народ, що був ти поганим поліцаєм!

— Так, товариші, нема ж хороших поліцаїв.
Посада ж хамська... Я не хотів, їй-богу! Устиме,
скажи ж бо...

— Я тебе не знаю!

— От щоб я проклятий був! Щоб я
проклятий...

— Брешеш, гаде! — закричали партизани й
почали його бити

— Їй-богу, правда! Ой їй же богу, правда! —
моливсь поліцай. — Устиме, скажи-бо, сукин син,
не бійся!

— Я не знаю тебе.

Коли перед ним звелися дула рушниць, він упав перед ними на коліна і, схопивши жменю землі, заплакав:

— Клянуся святою рідною нашою землею! От щоб я подавився нею, гляньте! — він почав їсти землю, обливаючись сльозами. — Тату, тату, голубоньку мій сивий! — тужив він перед смертю.

— Пождіть стріляти, стрільці! — раптом почувся голос з лісу. Партизани оглянулись. До них підходив у супроводі двох партизанів якийсь чоловік. У нього були зав'язані очі.

— Шумлять ліси стрільбою, шумлять, — сказав він, коли його поставили в партизанське коло. — Світе мій убогий! Де на тобі пролилося ще стільки крові, як у нас на Україні? Де стільки передсмертних криків, сліз, відчаю?..

— Зніми пов'язку! — глухо промовив комісар загону. Зняли пов'язку — Лаврін Запорожець.

— Запорожець?! Товариші, Запорожець, тополівський староста! — Людоїд проклятий! Це ж він людей у ярма запрягав!

— Ага, вже тут? Ну, слава богу, — сказав Запорожець, поглянувши на Гаркавенка.

— Мироїд!

— Помовч, блазень... Здрастуйте!

— Хто такий? — спитав комісар.

— Та той же мироїд, що вам людей прислав був... Щось нікого не бачу, — оглянув Запорожець партизан.

— Яких людей?

— Бреше, в Німеччину одправив півсела! Дочку свою продав у рао-ство! — не витримав поліцай Гаркавенко.

— Постій, постій! — сказав комісар загону.
— Запорожець?.. Людей твоїх нема й дочки нема. Не знаєм.

— Нема? Знаю, що нема... — Страшна правда вхопила Запорожця за горло. Йому нічим стало дихати.

— Йуда!

— Як ти тут опинивсь? — Не понаравилась служба. Подав в одставку. Ось сторож! — показав Запорожець на Гаркавенка. — Він вам все розкаже.

— Людей у ярма запрягав?

— Запрягав.

— Нащо?

— Щоб зліші були.

— Що?!!

— В неволі зло — велике діло.

— Каїн!

— В німецьку неволю продавав?

— Продавав...

— Дочку продав?

— Продав.

— Годі!

— Розстріляти пса!

— Даремно. Я б не стріляв, — спокійно і ніби байдуже сказав Запорожець.

— Да? Так повчи нас, кате, що нам робити з тобою? Повісити, спалити, закопати в землю? Скажи, чого, якої плати хочеш ти од нас за дітей, за батьків наших попалених?

— Кажи, вибирай кару, сукин ти син нехай!

— По якому закону судити тебе?

— Я хотів би, аби мене судили по закону народного лиха, — тихо й виразно промовив Лаврін.

— Що?

— Багато нарубаєте дров, бачу по вас. Хто тут найстарший?

— Я, — сказав молодий командир партизанської роти Грицько Гулак.

— Так от що, хлопче...

— Помовч! — розгнівався Гулак. — Балакати мені будеш, гад! Народного закону захотів!

— Да!

— Творець народного лиха хоче закону!

— Не творець, жертва!

— Ловко. От фашистський прихвостень. Півсела, дочку продав... — звернувся Гулак до партизан. — Ось воно, полум'я класової боротьби у світовій війні!

— Іди ти під три чорти з такою боротьбою! — сказав Запорожець.

Він зрозумів, що настала його остання хвилина. І від того все стало для нього вже непоправним, недоказовим, всі почуття його прийшли в сум'яття, все знання, все, чим він жив, гордився, що підносило його свідомість. Він був майже божевільний.

— Він збожеволів перед смертю? — сказав партизанам Гулак.

— А по-моєму, ви показалися... Вбивайте, прошу вас. Вбивайте, ну! Доставте радість полковнику Краузу. Соблюдіть чистоту лінії. — Терпка гіркота і біль почувлись у голосі батька п'яти синів.

— Що він меле?

— Народні месники!.. Хіба те, що сталося зі мною з селом, не тяжче смерті у сто крат?..

Партизани притихли. Багато різних думок, почуттів, спогадів розбудили в них ці слова Запорожця. Перед їх духовним зором виникла раптом вся Україна в огні у множестві страждань і тяжких протирічливих трагедійних стиків. Велика нещаслива земля!

Раптом залунали крики. Показалися вершники, швидкі, як вітер зі сходу.

— Товариш командир! Партизани з-за Дніпра!

— Ур-ра! — лунало в лісі.

До Гулака під'їхав Роман Запорожець.

— Здоров, товариш! Що за Каїн під деревом стоїть?

— Батько твій, синку! — узнав Запорожець свого сина. — Гітлерівський прихвостень...

І Лаврін Запорожець упав непритомний.

— Нумер цвай таузенд зекс гундерт ахтундфірціг! Форнаме Галька! Плятц! — вигукував мілітаризований фашист Курт Ріхтер. Це був товстий рожевий свиноподібний німецький чоловічок. Не дивлячись на повноту, він був меткий і жвавий. Вся його постать, рухи, улеслива посмішка і лексикон видавали в ньому дрібного крамаря чи прикажчика. Біля нього стояла убога, голодна і виснажена горем українська дівчина. Вона дивилась на рабовласників, що зійшлися з усього Берліна і його околиць на страшний оцей розпродаж рабів, і їй здавалося, що все це сон. А за нею стояла купка товаришок по недолі, напівроздягнених і битих.

— Майже дамен унд геррен! — гарикав Курт Ріхтер своєю крамарською скороговоркою. — Вен зі волен, дас іст бесте україніше медхен. їх хабе шон феркауфт гойте фір гундерт штук!

— Фон вельхе штат?

— Чернігів!

— Найд! Ес гейте дас ніхт! Дас шрекліхе
льойте!

— Біте, польтавка!

— Нур польтавка!

— Біте шон! Олеся! Ком гер! — метушився
Ріхтер. — Зо, біте! Форнаме — Олеся, польтавка!

— О!

— Ах!

— Польтавка?

— Йа! Абер дас костен етвас тьоєр! Дас іст
прима кваліте, біте шон, майне геррен. Заєн зі маль.
Повернись... Зо, біте, шон! Дас іст ранне славяніше
вайбліхе шенгайт, ніхт вар? Міт фayne бруст унд
фігур, ніхт! Міт... унд зо вайтер, ха-ха-ха!
Повернись. Так. Ще раз. Роззяв рота. Ну! Унд дан,
майне геррен, дас іст нох дівчина, ферштеєн зі?

— Ах, ду біст нох дівчина?

— Ні, я не дівчина, — сказала Олеся.

— А, шаде.

— Я погвалтована вашими солдатами жінка.

— Ти не можеш скаржитися на наших
солдат. Ти завойована. Солдати мають свій інтерес.

— Хто чоловік?

— Ваш ворог. Боєць Червоної Армії.

— Армії? — зареготала німота. — Армії? Де вона — нема вашої армії. Капут. Все!

— Брешете. Є.

— Ну, большевістіше сука!.. Що вона може робити?

— Все, — сказала Олеся.

— Алес!

— О!

— Вона співає. Майне геррен, вона чудесно співає. Співай!

— Я не хочу співати.

— Чому вона не хоче співати?

— Я хочу плакати.

— Вона хоче плакати!

— А... заспівай сумної.

— Ні.

— На, на, на!.. — Одна німкеня вдарила її парасолем. — Ну?

Летіла зозуля через мою хату.

Сіла на калині та й стала кувати...

Німці й німкені підходили до Олесі, трогали її руками, повертали. Олеся, здавалося, не помічала нікого, немов її не було тут, на цьому огидному торжищі невольників. Вона була на Україні. Вона

линула над нею до батька, до матері, до братів, до Василя, що десь далеко-далеко проливають свою кров за рідну землю. Вона відчувала, що ця жахлива дійсність не може тривати довго, бо тоді світ мусив би згасити, та дійсність поклала на неї свою ганебну руку.

— Дас майне!

— Фрау Крауз?! Біте шон, гнедіке фрау!

Олеся глянула на свою господиню. Перед нею стояла дружина полковника Ернста фон Крауза.

— Василю! — крикнула Олеся, немов прокинулась од моторошного сну.

— Як у мене б'ється серце... Як у мене б'ється серце... Олесю! Як у мене б'ється серце! Ай!.. — стогнав у нестямі Василь.

Він лежав у польовому шпиталі на операційному столі. Сестра тримала його голову. Над ним трудились хірурги. Бряжчав хірургічний інструмент. Ревли десь гармати, і стіни шпиталю тремтіли од вибухів бомб.

Василь випустив автомата і з усього розгону поточився додолу. Він спробував було ще

підвестися, але його почало раптом рвати і він знепритомнів.

Його поклали на стіл. Він чув, як стогнали навколо поранені і кричали, б'ючись на страшних своїх хірургічних столах.

— Як у мене б'ється серце, Олесю... Як у мене б'ється серце.. Олесю, ай-ай-ай! Як у мене б'ється серце... — кричав він у нестямі.

Хірурги різали пошматовані його м'язи, стулювали кістки, зшивали його, поспішали з усіх сил.

Вони трудились над ним і над його товаришами день і ніч, окривав-лені, серйозні.

Санітари подавали їм поранених, сестри підносили хірургічні приладдя. Кості ранених тріщали під обценьками хірургів.

Санітари піднімали його з хірургічного стола.

Товариші витягали його з палаючого танка через люк. Рвалися міни зовсім недалеко. Земля тряслась од вибухів і лязгу заліза. Він був поранений знову. Його не можна було впізнати. У нього очі лізли з очниць од диму й страждання. Він був опечений. Пролітали мимо танки. Він був

опечений. Зціпивши зуби, він мовчав, поки не крикнув: "Ай!"

Його поклали на хірургічний стіл. І знову над ним трудилися лікарі, безсонні й злі, мов люті м'ясоруби. Вони кричали на сестер-жалібниць і лаялись поганими словами, проклинаючи інструмент, невправність помічників і все на світі.

— Олесю, як у мене б'ється серце. Олесю, як у мене б'ється серце. Олесю, серце... Ай, серце... Вперед! За Батьківщину! — кричав він, непритомний, під ножем.

— За Батьківщину, вперед! — махнув рукою Василь, висунувшись з танкового люка. Ринулися танки в бій.

— Слідуючий! — кричав хірург. Василя поклали перед хірургом.

На лобі знайомий шрам. Лице замучене, але спокійне, і навіть посміхається. Він у глибокому сні. Над ним і навколо шаліє грім канонади.

Минуло літо. Білий танк горів на снігу серед руїн. Василь лежав перед танком на снігу удвох з товаришем, поливаючи противника з автомата.

Ось він підхопився, кинув гранату і, підірваний вибухом ворожої гранати, упав на сніг.

Василь знову на столі. Знову та ж картина.
Знову хірурги.

І ранених несуть, несуть велику кількість пораних героїв. Кипить робота в хірургічній. Дзеленчать вікна од вибухів, і чути навіть кулемети. Упала сестра од втоми.

— Гей, заберіть сестру!

— Ні, чорт мене забере нехай! Я хірург до кордону. А там кулемета візьму, обвішаюсь бомбами! Бомбами! — кричав старий утомлений хірург...

Величезним вибухом висадило вікна. Все затремтіло і зрушило з місць. Хірурга кинуло об стіну.

— Як у мене б'ється серце, Олесю... Де ти?.. Де ти?.. — стогнав Василь на хірургічному столі. Шпиталь хитався і тріщав увесь од тяжкого реву війни і стогону пораних радянських людей.

— Олесія! — Фрау Крауз увійшла до Олесиної кімнати. Олеся дрімала на ліжку.

— Встань! Ти знову лежиш?

— Я хвора.

— Ти написала додому листа?

— Написала.

— Ти щаслива?

— Да.

— Ти писала, що ти щаслива? — Да.

— Що в тебе є окрема кімната?

— Да.

— Ти написала — жду ответа, как золовей лета?

— Да.

— Ну?

— Не відповідають.

— Розкажі мені про своє село... Емма, ком гер! Увійшла Емма, невістка фрау Крауз.

— Ну?

— Я вже розказувала.

— Розкажи ще раз про гору і про річку. Ну! Ах, майн гот, коли вже скінчиться ця жахлива війна. О, клятї більшовики, звірі, як наші діточки страждають там! Ой як мені хочеться поїхати туди, до Східної Німеччини, Емма. На горі над річкою буде наш будинок. О, ти там матимеш роботу, Олесіа. Ну, яка річка, кажи?

— Річка тиха-тиха. Лілей багато. І верби над водою. А село, як квітка, теж тихе-тихе.

— Ох, вундербар!.. — Олеся заплакала.

— Не треба плакати.

— Руе! Ну, тихе, тихе! Ну, вайтер!

Раптом почувся дзвінок. Фрау Крауз схопилась за серце. Якесь зловісне передчуття пройняло холодом злобну її душу.

— Мама! — Емма!

— Ху! Як я боюсь. Ну, вайтер. Село тихе-тихе. Ну, говори...

— Мама! — Емма розкрила листа і почала читати.

— О? Руе... Емма... Руе...

— Людвіг!!!

— А...

— Мама!

— А-а! Готес!.. Людвіг!..

І стара Краузіха вибігла разом з Еммою з кухні.

Хазяйки ревли в покоях, мов божевільні. Аж ось рев почав наближатися до кухні. Олеся кинулась до дверей, та не вистачило в неї сил боротися з двома здоровими німкенями. Вдерлися вони в двері і кинулись звірюками на Олесю. Олеся вирвалась і плигнула у вікно.

Олеся розплющила очі. Їй здалось на одну мить, неначе хтось її покликав. Вона оглянулась. Нікого. Тихо. Ясна ніч. Навколо бур'яни і печища убогі. Вона стояла коло рідної печі і нюхала пучечок сухих материних гвоздик од пристріту, що знайшла вона в пічурці.

Так ось вона, рідна Тополівка. Ось верби, криниця під горілою вербою. "Річка тиха-тиха. Лілей багато. І село, мов квітка, тихе-тихе... "Вундербар", — пригадала вона страшну німкеню Краузиху.

Багато минуло часу, як кинулась Олеся через вікно в життєву прірву. Багато лихих надзвичайних вітрів носило її, мов піщинку у пустелі. Багато горя і бруду з трудних кривавих шляхів і переплутаних стежок прилипло до молодого її тіла і душі. Не раз і не два кричало, розтиналося, горіло огнем у грудях дівоче її сумління під тиском мерзоти і неблаганного насильства на широкому терені аморальності і занепаду.

Нестерпні довгі поневіряння на чужих дорогах доводили її не раз до каламутного відчаю, провалювали в болото отупілої байдужості і бажання вмерти.

— Нащо я Василю така, нащо? Куди я йду, чого я йду? Хто пожаліє мене? Хто я? Не дівчина, не жінка, не мати.

Вона йшла додому. Сила, що несла її на схід, на Україну, була надзвичайна. Її несла мудра невмируща воля до життя роду, оте велике й найглибше, що складає в народі його вічність.

Вона була вже не красива, не молода, не чорнява. У неї було сиве волосся і брудні, вимучені руки, з усіма слідами холоду, голоду, лісу, байраків, земляних ям і нужди.

Не питайте, якою ціною добралася вона додому. Бо тоді ви розстріляєте її за аморальність. Думайте, що вона жалібними брехнями прикриває легковажність свою і розпусту, якщо ви самі брехун. І тоді стане одною жінкою менше.

Чи впадете перед нею на коліна і гарячим своїм співчуттям розпалите трутизну її спогадів. Ніщо не зміниться. Все було. І, може, найбільша мудрість в таких гірких ділах — слідувати за природою, що послала людині щастя забуття лихого в доброму часі.

О час! Великий, мудрий художник! Ти несеш на своїй палітрі не тільки сивизну нашу, чи

задерті кирпичи, чи короткозорість нашу, чи випадкові часом ознаки наших геройств, а щось незмірно більше, глибше і велике, що складає в блакиті майбутнього блискучої краси трагедійний портрет безсмертного нашого народу.

— Хто тут?

— Я... Хто тут?

— Я...

— Хто я?

— Христя... Олесю?!

— Христе! Се ти, Христе?

— Олеся!

— Виходь!

— Виходь ти!

— Ти взнала мій голос?

— Так.

— Це ти?

— Я. Це ти?

Вони впали одна одній в обійми і голосно заплакали в бур'яні посеред двору. Старий український місяць освітлював їх байдужим своїм світлом.

— Звідки ти, сестро моя?

— Як ти, голубонько?

— Втекла? — Вони вдивлялись одна в одну і гладили тремтячими руками руки, плечі, щоки.

— Ой!

— Неначе сон!

— Правда?

— Як я плакала по тобі!

— Де ти?

— Хто ти? Зброя... Христе, ти партизанка?

— Ні, Олесю. Не партизанка я. Я жінка фашистського ката, — сказала Христя. — Італієць він, капітан Пальма. Пам'ятаєш, як розлучились ми з тобою? Прости мені, сестро...

— Ну що ти, Христе...

— Я чула твій плач. Мені хотілось тоді втопитись. Ну, як я забула, що ти не плаваєш?

У тихій річці біля латаття плавала дівчинка років семи. А друга сиділа на березі, Олеся. Вони сміялися обидві. Прозорий спогад про далеке святе дитинство промайнув перед ними ластівкою. І зник.

Уже з другої далекої річки виходила невольниця Христя у мокрій одежі. Упала на берег посиніла. Її рвало водою, поки не прикрила ніч, неприємну, напівмертву...

Вона стояла на вулиці невеликого міста. Вона була гарно вдягнена. Вона була чимсь перелякана. До неї підійшла якась чужа жінка, горда, зла вовчиця-німкеня, і з підкресленим презирством ударила її по щоці. Потім вона вдарила смаглявого офіцера...

Полковник фон Крауз увійшов до штабу карного італійського загону темний як ніч. Це було в невеличкому місті, колись красивому і тихому, славному своїми садами і піснями.

Фон Крауз підійшов до вікна. Десь недалеко горіло. Полум'я то вибухало величезними язиками, то падало й потопало в диму, то кидалось од вітру на всі боки з глухим гудінням, і офіцерські тіні метушилися по хатніх стінах, як зловісні привиди. Здавалось, захитався цілий світ. Дзвонили ніби дзвони, кричало щось несамовитим моторошним криком, і торохтіли автомати.

— Пальму!

— Капітан Пальма!

Капітан італійського карного загону Антоніо Пальма хутко ввійшов і став посеред штабу:

— Капітан Антоніо Пальма!

Фон Крауз оглянувся і з огидою зміряв його очима.

— Це вас ударила вчора по морді жінка на вулиці?

— Так, вона мене вдарила...

— По морді. Хто вона?

— Німкеня. Туристка.

— З ким ви йшли?

— З своєю дружиною.

— Неправда.

— Правда.

— Вона її теж ударила по морді?

— Так.

— А ви що? Чому ви не застрелились? Чому ви?.. До речі, хто ваша дружина?

— Українка.

— Ім'я?

— Христина.

— Ви її любите?

— Ні.

— Нащо ви одружилися? — Я мушу мати жінку.

— Вам мало тут всякої тварі?

— Я так не можу. Свої відносини до жінки я люблю обставлять красиво.

— Ви мерзотник. Ви аморальна істота. Ви розумієте?

— Так.

— Ви вішаєте, стріляєте, палите їх батьків. Нищите братів, а ця аморальна сволота, ці духовні проститутки, тварюки лізуть до вас ліжко кохатися з вами, вбивцею і катом. І ви обнімаєте цю сволоч. Мені гидко на вас дивитися. Я образив вас, ви чуєте?

— Мене не можна вже образити.

— Чому?

— Потім скажу. Продовжуйте.

— Яка мерзота!

— Так, але ж ви заохочуєте солдат женитися. Ви ж розбестили всю країну!

— Солдати друге діло. Ми маєм тут окремий інтерес.

— А офіцери? Я можу вам назвати... Теж окремий інтерес?

— Да. Їхні повії нам служать. А що робить в цьому плані ваша сеньйора?.. Нічого? То-то ви так

часто тікаєте з вашим батальйоном. Я мушу допитати вашу жінку. Приведіть сюди фрау Пальма.

— Її нема.

— Де вона?

— Вона зникла вночі.

— За яких обставин?

— Коли ми тікали з міста, вона осталася.

— У партизан.

— Так.

Крауз почав сміятись.

— О, тепер я нарешті зрозумів ваші слова.

О, звичайно, вашу італійську честь нічим уже не можна унизити після того, як од вас, побитого офіцера, утекла ваша сеньйора. Так я вас зрозумів?

— Ні.

— Що?

— Мене не можна образити тому, що на землі умерла мораль.

— Що? Як? Хто вмер?

— Мораль. В цій війні не буде переможців і переможених, а будуть загинулі і уцілілі, — сказав байдуже Пальма.

— Біте!

— ...В цій країні не буде переможців. Будуть загинулі і уцілілі, — повторив капітан Пальма.

— Так... Всі чули? — звернувся раптом фон Крауз до присутніх.

Стало тихо. Декілька офіцерів стояли мов скам'янілі. Страшну правду, що давно вже не давала їм покою, було сказано. Шкода, що її сказав італійський офіцер, якого всі вони ненавиділи, як і всю його частину, за погану війну з партизанами.

— Немен зі плятц, біте, — сказав полковник і сів. Сів і Пальма.

— Умштайген — Капітан Пальма встав і випроставсь. Велика його тінь захиталася по стінах і по стелі хати.

— Що ви тут мелете? Що це за настрої? Коли ви з вашою паршивою сволоччю примушуєте мене ось уже рік тікати од партизан і ховатися од двох бандитів Запорожців, я вас питаю, що? Що вам дає підстави базікати мені ці жалюгідні теревені?

— Гер полковник!

— Я розстріляю вас!.. Як ви смієте? Який провокатор, який дурень вам це сказав? Га?

— Гер полковник, це сказав фюрер, —
відповів Пальма.

— Фюрер?!

— Хайль Гітлер! — виголосив горбатий
гестапівець.

Всі встали, крім полковника Крауза. Він
почав кашляти.

— Он як.

— Лейзен зі маль, біте, — капітан Пальма
подав фон Краузу газету.

— О... Ху-х... Ну!... Дас гат гезагт фюрер?

— Йаволь!..

— Зетцен зі!.. Що ви думаєте? — звернувся
фон Крауз до майора Штігліца.

— Ферцайген біте, гер полковник... —
підхопився майор Штігліц. — Я не повинен думати.
Я солдат. Я існую не для думання, а для дії. Дізе
італьяніше гунд може думати щось, поки я не
повішу його...

— Капітан Пальма! — поправив Штігліца
фон Крауз таким голосом, що Штігліц онімів.

— Капітан Пальма, — пробелькотів він і
стих.

— Немен зі плятц, капітан Пальма, — сказав фон Крауз. Пальма сів.

— Я вважаю, що фюрер Гітлер говорить дурниці, ферштеєн зі? — сказав фон Крауз голосно й виразно, щоб усім було чути. — Треба бути абсолютно аморальним і легковажним неуком, щоб молоти отаке перед народом у тяжку годину.

— Ви не маєте права так говорити про фюрера! — сказав гестапівець, двогорбий рахітик, фанатично закоханий в Гітлера. — Ви повинні боятися так говорити, гер полковник! — заверещав він, ошкіривши зуби, мов тхорик.

— Заспокойтесь, пане нацист! Я не думаю, що я мушу сьогодні боятися фюрера за свої слова, Іх бін убергаупт дер дойчен кріген унд альте дойчен офіцер! Ніхт! Якщо вже ви хочете знати, я не думаю, щоб сьогодні Гітлер... Ноа!.. Це він міг дозволяти собі до Сталінграда, але після Сталінграда, де він погубив цвіт нашої нації...

— Істинна правда. Тепер він, мабуть, здорово там піджав хвоста, собацюга! — почувся раптом з печі голос Товченика.

Що сіпнуло Мину за язика, хто його знає. Він ніби забув на одну мить, де він знаходиться.

Він був великим любителем цікавих розмов ще з давніх молодих літ. Правда, він майже нічого не зрозумів з усього, про що німці говорили в хаті, але невмируща ота цікавість і фантазія Мيني Товченика і пристрасне бажання проникнути в тайни розмови оцих душолюбів були такі великі, що Мині мимоволі почало здаватися, ніби він почав уже розуміти все, про що вони говорили. Часом він протирав пальцем вухо, ніби воно заважало йому розуміти до кінця оту мову, і ось нарешті він зрозумів усе. Він почув у грізній інтонації фон Крауза слова "фюрер" і "Сталінград", і йому зразу все стало ясно і так захотілося й собі вставити в бесіду розумне слово, що він не стямився й сказав.

Коли його стягли з печі і поставили перед полковником Краузом, який почав протирати очі, думаючи спочатку, що це сон чи витвір втомленої уяви, Мина промовив:

— Я не великої науки чоловік, нікого не вбивав і не крав, ну раз уже так сталося, що ви мене вважаєте чомусь за партизанського шпигуна, воля ваша. А в розсудженні політичного моменту нащот Гітлера я цілком приєднуюсь до вашої думки — тепер він, собацюга, покрутиться.

— Замовч!

— Мовчу. Я що? Я нічого. Моя не розуміла, що ваша балакала фарштеєн зі, — заговорив Мина по-німецьки. — Моє діло сторона. Ну, що мені от цікаво, цікаво мені от що: чим воно оце все кінчиться? Як воно буде після вас? Чи хоч трохи порозумнішають люди, чи так уже й спустіють у дурощах і в злі, як оце ви?

— Де Запорожець?

— Га?

— Запорожець де?

— Де куш, там і Запорожець, де ліс, там і тисяча...

— А, гунд!

— От тобі й хунт! Може, він тут під хатою!

— Хто?

— Запорожець! Чи в сінях!.. Чи в коморі? Чи в полицях у тебе, дурного? Ага!

— Шміцдорф!

— Йаволь, гер полковник!

— Повісити! На двадцять днів.

— А все одно не допоможе... Ауфвідерзейн!..

— сказав Мина. Двоє жандармів схопили його під руки і потягли.

Коли Мину вивели в темні сіни, де було чимало італійських солдат з кулеметами і різною амуніцією, він раптом випав з жандармських рук додолу, як клунок проса. В цю ж мить щось так сильно укусило одного жандарма за жижку, що той заверещав високим, як у дівки, голосом і ніби ошпарений кинувся на солдат. Зчинилась колотнеча. Хтось побіг з сіней у темряву. По комусь стріляли. Хтось відчинив хатні двері.

— Рухе! Вер іст дорт?

— Бандит утік!

— Як утік?!

Зігнувшись в три погібелі, Мина миттю вліз у хату і поліз під піч, з-під печі особливим ходом на піч, на старе своє місце.

— Піймати!.. Чуєте? Піймать за всяку ціну! Мерзотники... Розстріляю! Розстріляю до ноги, сволочі! — котилися на піч грізні вигуки фон Крауза. Мина лежав тихо, затуливши рота долонею.

А два жандарми, що кинулись кругом хати ловити Мину, застрілили один одного з переляку в пітьмі.

— Ах, мерзота! — казався фон Крауз. — Ви знаєте, хто це втік! Це головний розвідник

Запорожця. Привид! Він починає вже мені снитися... Ху-х... Капітан Пальма, повторіть ще раз, що сказав фюрер.

— Фюрер сказав, що в цій війні не буде переможців. Будуть мертві і вцілівші.

— Да. В цій прірві можна подумати що вгодно... Ідіть, — сказав фон Крауз, звертаючись до Пальми. — Сійте.

— Да, гер полковник.

— Що ви думаєте?

— Я думаю, що мені треба бути обережним, — сказав Пальма. — Ваші офіцери ненавидять мене. Мене ненавидять мої солдати. Поки що свою ненависть до мене і до вас вони топлять в українській крові. А далі...

— Ну?

— Я втомився.

— Я знаю, вас ненавидять наші офіцери-вискочки, зграя розбещених матеріалістів, але треба жити й боротися во ім'я життя, хоча б... Ху-у... У всякому разі, коли вже навіть вийде так, як сказав Гітлер, — нехай згорить уся оця країна, нехай згніє, уціліти мусимо ми.

"Е, ні", — хотів сказати Мина, але на цей раз йому пощастило затулити собі рота долонею, чи, може, це йому так показалося. У всякому разі, щось неначе не то зашелестіло, не то ікнуло чи кашлянуло на печі, і так виразно, німці всі причаїлися, а Товченик перестав навіть дихати. Це була знову велика його помилка. Переставши дихати, він з переляку заглитнув багато повітря. Воно розперло йому груди і рвалося геть кашлем. Довго стримував Мина нещасний свій подих, аж посинів увесь і скарлючився, але чим далі затримував він оце своє лихо, тим більше зростало воно в грудях, пищало, шкребло, лоскотало в горлі і нарешті вирвалось назовні величезним вибухом кашлю:

— Кахи!

Кинулись німці до печі. "Ну, — думає Мина, — пропав". Коли доля всміхнулася до нього в цю останню, здавалось би, мить. Згадав він раптом єдине в світі слово, яке діяло на гітлеріців, як Христове ім'я на чортів.

— Партизани! — гукнув Мина що було сили.

І дійсно, немов у старовинному казанні, не встиг він зачинити рота, як почувлася гучна стрілянина під самою хатою.

— Партизани! — загерготіли в сінях окупанти.

— Партизани! Чи це ж мені не бич божий?! — патетично гукнув фон Крауз, забігавши по хаті, мов артист, і виплигнув з офіцерами у вікно. А в друге вікно вже кидали бомбу. І коли вітром розвіяло дим і порох старої хатини, Мина докладно і серйозно, з неабияким знанням обставин, зброї й кількості ворога і морального його стану, а також і планів доповідав Лавріну і Роману Запорожцям про Крауза і всіх його харцизів.

— Чому ж ви його не вбили, дядьку, з печі? — досадував Роман.

— А, багато ти розумієш. Розговор не кінчився!.. Уб'ємо ще, не втече.

Коли прокурор партизанського загону Лиманчук узнав, що партизани захопили в полон жінку капітана Пальми, він страшно зрадів і зараз же заочно присудив її до розстрілу як підлу зрадницю вітчизни. Він недавно прибув до загону з Великої землі з високою місією чинити в самому

пеклі боротьби справедливий суд над підлими відступниками, запродавцями, націоналістами-душогубами та іншим пропашим людом. Він був людиною великої кришталевої чесності і такого ж душевного холоду, який помагав йому не втрачати, як він казав, лінії ні за яких обставин...

Почувши, що командир загону, немолодий вже, хитрий чоловік, не ствердив вироку і побажав учинити допит зрадниці, Лиманчук, хоча й підкоривсь наказу, сприйняв це як знак недовір'я і партизанської пихи.

— Я дію на підставі закону!

— Голубчику мій, — сказав командир, усміхаючись, — тут на підставі закону можна такого насудити, що й плакати буде нікому. Закон! Он у нас в четвертій сотні половина поліцаїв, а як б'ються! Попробуйте позмагатися. Ага? От тобі й закон... Гей! Приведіть сюди тую офіцерську курву!

Коли її вели на допит, вона ледве йшла. Все її молоде тіло утратило свою силу й ніби розтало. Вона немов падала з великої висоти на землю в страшній свідомості, що парашут за спиною не розчинився і вже тепер їй ні спинитися, ні

крикнути, ні покликати... Земля невблаганно тягла її до себе, земля.

Сотні ворожих очей пронизували її презирством і ненавистю. Гидкі, страшні слова глушили її в голову, в спину, в груди, плутались під ногами, і вона хиталась, йдучи мов п'яна.

— А, італійська сука! Куди це її ведуть?

— В розход, гадину!

— О, повія, будь ти проклята нехай!

— Гей, звідки ти, шмара?

— Націоналістка! — Вона йшла серед дорогих своїх рідних людей чужа і ворожа. Вона була вже окрема од них. Їх могутня ненависть до окупантів і до всього, що зв'язане з їх клятим іменем, опустошила її. Їй захотілося вмерти. Вона спотикалась.

Глянувши на неї, прокурор Лиманчук зразу ж розкусив її геть всю. Він побачив у її очах зловісне полум'я ненависті до Радянської влади, якісь приховані таємниці і темну, замкнену ворожість до себе.

— Націоналістка?

— Да... Ні.

— Да чи ні?

— Я не знаю...

— Викручуєшся? Не викрутишся!

— А мені все одно.

— Ти жінка італійського ката Пальми?

— Пальми.

— За скільки плиток шоколаду ти
продалась?

— За одну.

— Дешево.

— Одна ціна.

— Ти виродок.

— Ні, таких, як я, багато.

— Яких?

— Погвалтованих.

— Тебе погвалтував Пальма?

— Ні. Не тільки він.

— Для чого ти вийшла за нього?

— Не хотіла їхати до Німеччини.

— Чому?

— Боялася смерті. Я втекла. Вони мене
ловили, били і гвалтували.

— Пальма тебе спас?

— Да.

Вона одповідала на всі запитання прокурора коротко й правдиво, її фатальна одвертість збивала прокурора з пантелику і викликала до неї глибоку антипатію. А вона кожне запитання прокурора сприймала, як заступ сирій землі на свої груди на дні могили.

— Ти його шпигунка?

— Ні.

— Ти брешеш?

— Ні.

— Не бійся. Він катував тебе, примушував силою?

— Ні, він добрий. Він люб'язний і м'який.

— М'який. У, сволоч!.. — закричав один партизан. — Кат, сукин син, вішатель, що погубив безліч наших людей, дітей палив в огні, на кілки саджав, умивався в крові нашій!.. М'який!.. Твою мать нехай, гадина!

— Повія!

— Устілка!

— Да.

— Тихо, — сказав Лиманчук, вдоволено глянув у бік командира. Командир дививсь на дружину заклятого свого ворога з надзвичайною

цікавістю і увагою. Лиманчук вважав процедуру допиту закінченою.

Перед народним судом стояла аморальна потвора, позбавлена найелементарніших людських ознак.

— Ти полізла в ліжко до ворога, до вбивці твого народу, до загарбника землі твоєї. Ось я бачу його, — Лиманчук почав підвищувати голос. — Ось він лютує цілий день!.. Вечорі... Він приходить додому змиває кров, душиться одеколоном, і м'який кавалер-любовник! Де твоя національна гордість, де твоя людська гідність? Де твоя дівоча честь у велику добу боротьби святої Батьківщини? Де? Нема? Кажи!

— Нема.

— Все! — закінчив Лиманчук.

— Нема, — повторила вона, і раптом немов передсмертна блискавка освітила всю її свідомість. Згадала вона все, що бачила в огні пожеж,

тікаючи од німців через всю Україну — попалену, розбиту, поруйновану, обездолену.

— Слухайте, — сказала вона тихо. — Я знаю, що мені не вийти звідси живою. Щось мені тут ось, — вона поклала руку на серце, — каже, що

прийшла моя смерть, що зробила я щось запертне, зле і незаконне, що нема в мене ні отієї, що ви казали, національної гордості, ні честі ні гідності. Так скажіть мені хоч перед смертю, чому ж оцього в мене нема? А де ж воно, людоньки? Рід же наш чесний.

— Годі, повія!

— Яка я повія? Мучениця я! Сльозами проводжала вас, сльозами й стрічаю! Товаришу мій, — сказала раптом Христя зовсім іншим тоном, ніби зрозумівши в останню мить щось найголовніше. — Я не признала вас за свого суддю. Ви тільки можете мене знищити як огидне, небажане явище, яким я дійсно є. Але це не все.

— Що? — здивувався Лиманчук.

— Коли б ви були людиною старою, я багато б дечого спитала вас: чому я виросла не горда, не достойна і не гідна. Чому в нашому районі до війни ви міряли дівочі наші чесноти головним чином на трудодень і на центнери бурякові... Націоналістка я? Яка там?!

— Досить!

— Закінчую. Але ви молодий. Про що вас питати? Я пам'ятаю вас. Ви прошмигнули через

наше село. Я наливала вам воду в радіатор. Він сильно протікав у вас, і ви лаялись так голосно й гидко. Я плакала тоді і, плачучи, питала вас, чи будуть фашисти в нашому селі: може б, я втекла? Пам'ятаєте, що ви сказали мені? Ви назвали моє питання провокаційним. От я й осталась під німцем, повія й стерво. От ви чисті, а я ні. От ви презираєте мене, загрожуючи смертю. А я хочу вмерти, хочу! Мені гидко. Чим ви можете покарати мене? Мене життя вже так покарало, що більшої кари й не придумати.

— Товариші, — сказав Лиманчук, почервонівши од особистого гніву і образи.

— Постійте, голубчику, — сказав раптом командир загону. — Як тебе звать? — звернувсь він до підсудної.

— Христина.

— Прізвище?

— Хуторна.

— З Тополівки?

— Так.

— Е, та це ж Купріянова дочка, Хуторного!

— Дядечку! — Христя кинулась до командира і впала перед ним на коліна, обливаючись сльозами.

— Тополівська, чи бач. Е, нема вже ні Тополівки, ні Купріяна, ні братів. Пожерло лихо, — зітхнув командир. — Пождіть, я сам її допитаю, — сказав він і повів Христю в ліс.

— Ти не дивись, що вони злі, як шершні. Ненавистю тільки і живем. На снідання ненависть, на обід і на вечерю. Така наша доля. Нічого, дівчинко. Все проходить, і це пройде. Знищимо ворога, забудеться і ненависть, і горе, і знову розцвіте земля наша в добрі і згоді, і будемо добрими, як були, — ще добрішими станемо.

— Дядечку!

— Все бачу. Одне тільки скажи мені, як рідному батьку, — шпionка ти чи ні? Коли шпionка, розстріляєм тихенько, щоб не мучитись тобі все життя в трутизні зради, бо це непростимий гріх. Ніщо в світі тебе не простить. Не шпionка...

— Клянуся вам святою нашою землею — ні!

— Ні. Ну й слава богу. А те все якось обійдеться, дівчинко. Ходім.

— Я не хочу жити, — жалібно затужила Христя. — Я хочу вмерти.

— Розумію. Є і на це лікарство.

— Яке?

— Помста. Випий помсти, дочко. Оживеш, дякувати будеш, ось побачиш. Ми ще на весіллі в тебе погуляєм. А це все, як брудна вода. Стече, ще чистіші і мудріші будемо.

І старий командир народних месників лагідно, по-батьківському всміхнувся.

Світало. Зайшов уже місяць, і зорі погасли давно. Між бур'янами, лободою та іншою дичиною невмирущі соняшники повертали свої мрійні голови на схід сонця. Було тихо скрізь, так тихо-тихо, і тільки далеко десь гуло важким радісним громом.

— Це і все. Я йду помститися, Олесю, — сказала Христя. Вона оула бліда од спогадів і врочиста. — Вони вдунули в мою душу помсту, і я ожила. Він каже, командир, упийся, дівчинко, помстою. Це єдина жива вода твоя. Правда. Я йду вже другий день. По дорозі, думаю, зайду попрощатися з рідним хатищем. Аж ось ти. Розкажи мені про себе.

— Колись, мо', розкажу, якщо не можна буде забути.

— Розумію. Куди ти?

— Я йду на схід.

— Куди?

— Туди. Я так завидую тобі.

— А я тобі.

— О, прокляті.

— Ой!

— У мене друга вдача. Я м'яка, не войовнича. В мені зло не три мається. Все прощаю, як дурна. Все забуваю. Жити ж треба?

— Чуєш? Гуде... Це наші.

— Правда? Це Василь... він...

— Старий казав — не за горами суд.

Вони прислухались. Десь далеко на сході розгортався великий бій. Гриміли гармати.

Німці відступали через село, кидаючи на шляху побиті гармати, машини. Люди ховалися в льохи.

— Поможі вам, господи!

Матері молилися в ямах за синів своїх, визволителів.

— Прилітайте, синочки, рятуйте нас!

Простягали з ям руки до неба. Материнські очі світилися сльозами надії.

А хто не встиг сховатися, того німці заганяли в грузовики і вивозили.

Уже підпалювали хати палії.

У хатах-дзотах одстрілювались кулеметники і артилеристи. Смертники-німці метушились біля гармат, стримуючи наступ, поки не знищили їх рідні наші танки разом з хатинами.

Військо входило, в'їжджало в село і мчало далі вперед. Бійці пролітали на танках, машинах чи просто бігли, гаряче і голосно дихаючи. Вони ще не вийшли з бою, очі їх дивились далеко вперед і горіли лютим огнем. Всі вони ще були в тому несамовитому стані готовності щохвилини забити ворога чи впасти мертвими, коли людина ще не цілком при собі. Вони були немов у якомусь жару.

Але радість перемоги почала потроху прояснювати людські чола. Бійці вже привіталися з народом і помагали вилізати з погребів і ям. Неначе мертві воскресали і виникали з землі. Плакали командири, не соромлячись своїх сліз. Плакав і Василь Кравчина.

— Драстуйте, мамаша, ну як же ви тут?
Живі?

— Драстуйте! Христос воскрес! Спасителі
ви наші.

З темних льохів, з брудних ям, із-під зруйнованих печищ вилізали землистого кольору, чорні, погано одягнені люди. Довго сиділи вони в льохах, в землі, довго жили по той бік дозволеного людськими законами. Багато бачили вони такого забороненого для людських очей що не забудуть і потомки в віках. Якесь невимовне тавро жаху й скорбот і того, що лежить за межами обурення і відчаю, упало на них закарбувалось і довго-довго не зникне вже, як прокляття долі, до самої їх смерті.

Багато благородної праці, багато ласки, добра і доброї згоди треба збагнути, знайти і принести в життя, щоб загоїти якоесь душевні каліцтва і рани людські.

Люди оглядалися серед своїх пожарищ, шукаючи очима хат, і протирали очі, мов у сні.

— Доброго здоров'я!

Людям хотілося жити. Хотілося забути про страшне по великому закону життя й по незламній

силі свого характеру хліборобів, що звикли тисячоліттями до сіяння, до життєтворення у всьому, що може жити й рости.

Не догоріли ще пожари, а люди кинулися вже до роботи. Уже копалися в городах. Жінки дістали вже з прихованих вузликів різне насіння і з пристрасстю садили в землю.

Якесь насіннячко мочили у воді, причитаючи напівзабутих молитов на добрий урожай.

— Будьте здорові, дороге чоловіцтво! —
Голос літнього вже Демида Бесараба тремтів од зворушення. У нього в хаті спинився штаб. Він угощав дорогих гостей. Чарка тремтіла у нього в руці. — Вічна пам'ять всім, хто прийняв труд і страх сраженій чи страм шибениці од руки супостата. А нам усім желяю виповнити життя своє трудами і перемогами на согласіє і братство. Хай же піде слава по всьому світу про ваше щедре серце і багату кров, щоб ніхто ніколи не сказав, що пожаліли чогось чи злякалися. Будьте щасливі, товариші, хоч не багаті, хоч розорені, пограбовані, без капіталу, а часом і без стріхи, що нігде буде на світі голову комусь приклонити.

— Так що ж це, товариші, знов невидержка?

— спитав Бесараб і поник у глибокій печалі.

— Прощайте!

— Прощайте, батько!

— Ми повернемось!

Сини й онуки прощалися з Бесарабом. Прощалися командири. Поспішали. Плач і відчай.

— Де сини? — розлютований Ернст фон Крауз ударив Бесараба стеком по голові разів з десять. Ніколи ще не доходив він до такого казу. — Де?

— Пішли в Червону Армію, — сказав Бесараб.

— Повісити на двадцять днів!

— Вішай, катюга. Тепер уже не страшно. Все одно не вийдеш живим.

Ернст фон Крауз задихався од злоби. Він упав. Його підхопили два офіцери. Коли Бесараба вивели, фон Крауз звернувся до Штігліца: — Вони вже все знають.

— Що все? — підхопив Штігліц.

— Що?

— Я не розумію.

— Вони знають, шо ви бовдур... Пальма?!

— Йаволь!

— Давайте диверсанта. — Ввели Мину

Товченика.

— А?! — схопивсь за серце фон Крауз.

— Та не лякайся, не акай. Акаєш.

— Фу-х... Ти прав. Я вже тебе боюсь!

— Я бачу.

— Хто ти?

— А ти хто?

— Я твоя смерть.

— А я твоя.

— Моста ти висадив в повітря?

— Я.

— Яким чином?

— Секрет.

— Я тебе повішу!

— Вішай.

— Думаєш, не повішу?

— Ні.

— Ти щось придумав?

— Щось придумую.

— Це феноменально. Фу-х... Невже ти маєш

надію?

— Так. Я невмирущий...

— Він збожеволів... — Фон Крауз подивився на своїх офіцерів. — Але Запорожці вже тут. Ой... Присядь, мерзотнику.

— Присів.

— Ну.

— Хм... Що мені робити?

— Можу сказати.

— Ну?

— А ти не нукай, дурачок. Ну... Україна, щоб ти знав — це ваша судьба. Поки горить як свічка — Гітлер дихає, потухне — витягне Гітлер ноги і ви з ним.

— Гер полковник, що він каже? — спитав горбатий.

— Те саме, що Гітлер думає, тільки розумніше, — одповів фон Крауз.

— Так, — продовжував Мина. — Так що поки воюєте, поти и живі, і я, хоча і простий чоловік, скажу вам: не кінчайте свого бліцкрига, капут.

Фон Крауз підняв нагайку.

— Запорожці близько?

— Ну, ближче чи дальше. Все одно не скажу. Тут уже, казав той, або — або. Хочеш, мо', перед

смертю побить мене? Бий, потішся. Раз уже міра зла перейдена — роби що хоч.

— Курить хочеш?

— Давай. — Товченик взяв сигарету. — Запорожці мені теж недавно дали бомбу. Менший, Роман. Ой, бідовий же, сучий син. Прямо орел. Ти, каже, чому не вбив Крауза з печі, якщо ти чесна людина. А я, кажу, був неоружоний. Обратно ж, кажу, який же я був би розвідник, щоб зразу вбивав, не почувши розговорів противника.

— Ай... Нітро, нітро!.. — застогнав Крауз.

Тремтячими руками Штігліц накапав у склянку з водою нітрогліцерину і влив його у напіврозкритий рот Крауза.

— Що ви стоїте, чорт вас візьми?! Повісити!

Коли Мину поставили під шибеницею на табурет і наділи на шию зашморг, Мина поглянув на Штігліца і на двох його катів і раптом почав співати фашистський гімн. Співав він голосно і натхненно. Правда, у Мيني був голос не дуже красивий, слова він часом перебріхував, але мотив він засвоїв непогано. Капітан Штігліц і солдати застигли і про-стягли праві руки лопатами вперед.

— Генуг! Годі співати! — сказав Штігліц. Але Мина не слухав. Він почав співати ще голосніше, вдивляючись жадними до життя очима в божий світ, в дерева, в хати. Це був єдиний його хвилиний порятунк. Цим проклятим гімном він стримував свою смерть, яка лягла вже йому вірвовкою на шию, звисаючи з шибениці, мов змія.

— Кінчай співати, чуєш! — одурів Штігліц і побіг до Крауза.

— Гер оберст! Він співає!

— Що? Хто?

— Товченик.

Крауз вискочив у двір і кинувся до шибениці. Побачивши Крауза, Мина відчув, як заворушилась неначе петля на його шиї. Холодний піт покрив його чоло. Голос почав здавати. Тоді, зібравши останні рештки сил, Мина так весело й гучно вжарив останнього куплета гімну, що навіть Крауз застиг, простягти вперед злочинну свою руку. З очей Мина текли сльози.

— Прощай, мій убогий світе! — здавалося, гукав він не своїм голосом. Та щаслива доля не зрадила йому й на цей, здавалось би останній, раз. Уже коли витягував він останню ноту, коли Штігліц

почав піднімати руку для команди катам, раптом заторохтіли автомати, та так близько й гучно, що німці кинулись мов ошпарені куди попало.

— Партизани!

— А, розстосукини сини нехай! — крикнув Мина і, знявши петлю, почав по-хазяйськи складати віршовку.

Та не пощастило цього разу старому німецькому вовкові втекти од Запорозжців. Уже не одним, а двома загонами переслідували фон Крауза Лаврін з Романом. І партизанські загони вже були не ті, що на початку війни. Все, що було в загонах випадкового, в'ялого, зайвого, — все було зметене з лиця землі — зрадники, ледарі, шкурники. Множество безстрашних загинуло в битвах, замучено в полоні. Але те, що вижило й діяло вже проти Крауза, тривожило його все дужче й дужче і не давало спокою ні вдень ні вночі.

То були люди, яких ніщо в світі не могло вже спинити, ні обеззброїти, ні втихомирити. Молоді юнаки, підлітки, й старі батьки, і навіть дівчата, котрим у століттях не снилось ніколи таке життя, творили в загонах сувору помсту народу.

Вже не допомагала Краузу поліція, на яку він так колись розраховував разом з Людвігом, зтягаючи нещасних полонених, оточенців і навіть підлітків в її ганебні ряди.

Вже поліцаї втекли в партизани. Сільські старости таємно допомагали месникам народним, і куди б не кидався вже Крауз, як не палив він села, як не мучив жінок, дітей, ніщо вже йому не допомагало.

Пропала праця. Розвалювались грандіозні плани. Як усе було гарно. Які простори, яка земля!

"Цю землю можна їсти!" — пригадував він загиблого свого старшого сина. Це було так недавно, майже вчора.

— О мій хлопчику, моя ніжна дитино! — скрипів фон Крауз зубами, оглядаючись на незчисленні солдатські кладовища, що заповнили, здавалося, всю країну.

Іноді ночами він довго вдивлявся в портрет Гітлера, ласкаючи стомленим своїм зором дорогі риси його маніакального обличчя, питаючи сотні разів про долю фатерлянда, ах!

Чи одурив його фюрер, як писали про це в проклятих більшовицьких листівках? Чи поверг він

увесь його рід у прірву страждань, зневаги, всесвітньої ненависті й огиди людей до його імені? Ні! Великий фюрер не одурив його, фон Крауза, не спровокував, не затуманив, не запаморочив йому голову. Фюрер — це він сам, Ернст фон Крауз, його ідеальний вираз.

Пристрасна німецька душа його здригалася. Він схоплювався тоді й виструнчувався перед портретом фюрера у фронт, копіюючи його рухи, простягаючи перед ним величезну свою волохату руку.

Він писав йому листи, проекти впорядкування Східної Німеччини, розрахунки поставок хліба, цукру, масла, м'яса, вирваної шерсті, здертої шкіри, живої худоби, дівчат і підлітків.

Одного разу серед вогню й диму нескореного українського села його осяяла думка, якій суджено було увічнити Німеччину середини двадцятого століття. Він запропонував фюрерові модернізувати знищення населення завойованих провінцій шляхом побудови на сході заводів для планового спалювання людей, щоб добувати туки й спеціальні масла, і жири. Він власноручно зробив

креслення цих підприємств і барвисто описав технологію винайдених ним процесів. Він дістав за це од фюрера рицарський залізний хрест з дубовим вінком і возлюбив його за це всім своїм полум'яним німецьким серцем.

Він давно вже перестав заgravати з старими роботящими українськими селянами-старостами, як проклятий отой Запорожець, що погубив його маленького Людвіга. Він творив зони пустель, позбавлені життя, беззвучні...

Та не допомогли фон Краузу ні чотири побудованих за його проектом заводи, ні пожежі. То була помилка. Війна набрала вже характеру одвертого масового злочину. Людство понижчало. І мертві зони теж виявились помилкою. Вони не були мертві. В них не було кому плакати, просити, благувати чи стогнати. Але в них жила безсмертна ненависть народу. Вона підстерігала фон Крауза на дорогах, у ровах, у лісах. Вона пролазила до нього в двері, в вікна, в душу, з громом і кров'ю. Вона пронизувала кожен його крок невтомною помстою. Вона була винахідлива й розумна, і нічим не можна було її знищити. Нічим!

І от потроху, день за днем, село за селом, пожежа за пожежею, смерть за смертю, прийшов Крауз до останнього висновку — кінець... Кінець Німеччини Гітлера і його, полковника Ернста фон Крауза. Кінець.

З тої миті, коли ця думка оволоділа ним остаточно, фон Крауз відчув, що йому різко почало зраджувати склеротичне серце. Почастішали приступи жаби. Тоді для збереження душевної рівноваги він одчислив із своїх каральних загонів італійців, словаків, чехів і мадьяр, укомплектувавши свої сили тільки німцями й невеличкою купкою запеклих випробуваних зрадників народу, що занапали навіки свої темні душі багатьма одвертими злодіяннями.

Та й це не допомагало.

Запорожці переслідували його по п'ятах. Вони почали вже йому снитися. Одного разу йому приснилося, як він, полковник Ернст фон Крауз, стояв зв'язаний по руках і ногах перед Лавріном Запорожцем, оточений страшними його партизанами, як звелів Запорожець виколоти йому очі, одрізати язика, вирізати свастику на грудях і на

лобі, як прострілював він йому голову, живіт, груди і кидав у вогонь палаючої своєї хати.

З тяжким стогоном Крауз схопився з постелі.

— А, українська собака! Ти мені будеш снитися, терзатимеш мою душу вві сні!

Заметався Крауз по хаті, забігав, застукав. Сотні нещасних людей, розстріляних, покалічених, з вирізаними на грудях і на лобі зірками, згоріли тієї ночі в селі, замкнуті в палаючих клунях і церквах. Розплатилися за німецький хворобливий сон тяжкими муками у вогні українські діти.

Фон Крауз перестав уже діяти на Україні в ім'я життя Німеччини. Він діяв іменем її смерті.

— Ви оглядаєтесь на партизан! — кричав він селянам в одному селі. — Ви ждете нашого відступу! Ну, гаразд... Якщо вже так, ми підемо звідси. Але радіти нашому відступу тут не буде кому! Вогонь!

Так з вогнем і мечем метався українськими просторами фон Крауз, переслідуючи Запорожців, рятуючись од Запорожців, втікаючи від них, оточуючи й душачи їх, поки нарешті сам, оточений, не став перед Лавріном і Романом Запорожцями, хитаючись неначе п'яний.

Його не тримали ноги, розслабили усі м'язи живота й кишок. Кров випарувалась із його жил, і бліді його губи тремтіли від холоду. Він потрапив у полон. Це було не цілком схоже на сон. У нього не були зв'язані руки й ноги, і очі його не були виколоті. Він бачив усе, і коли б страх смерті, що вражає катів в останню хвилину їхнього життя з особливою силою, не скував усі його почуття, він пожалкував би, що він не осліп.

Бій точився недовго, не більше двох днів, але був він запеклий і кровопролитний, яких небагато було у фашистських тилах. Краузові молодчики билися з відчайдушною мужністю, але коли мужність покинула їх, вони вийшли з піднятими руками наперед, спотикаючись серед трупів, з осклілими очима, з плачем і прокляттями, падаючи перед партизанами на коліна.

— Капут... Німеччина капут... — улесливо усміхаючись, мекав Штігліц, благаючи милосердя.

— Іх бін комуніст!

— Біте шон, ради бога... драй кіндер!

— Товариші, капут, Гітлер капут, — бурмотіли карателі.

— Це ми й без вас знаєм, гади, —
відповідали партизани. — Зрадники народу, виходь
набік!

Зрадники народу стали окремою купкою й,
оглядаючись з однаковою ненавистю на партизанів
і гітлерівців, млосно й важко гикали, жадаючи
скорішої смерті.

Фон Крауз бачив усе. Величезним зусиллям
своєї волі він на якусь мить злетів було над
нікчемністю свого становища й поринув у сферу
високого відчуття великої трагедії фатерлянда.
Торжество смерті, покликаної Гітлером для
реконструкції Європи, він відчув раптом в
граничній мірі. Тут усе було гранично спотворене
— ожорсточені трупи і плазуючі перед бандою
Запорожців залізні його рицарі, ніби повалені з
висоти небес дияволи, і самі Запорожці. Та і вони,
що приголомшили його несхитністю своєї волі й
пристрасті. Смерть обпалювала диханням своїм
кожне обличчя. Саме земна куля, здавалось,
надулася над Краузом кривавим наливом. Він
збагнув висоту невимовного і в невимовному
хвилюванні, важко дихаючи, оглядався навкруги. В
нього була розсічена щока, і зелені мухи вже

повзали по засохлій його крові. Ось він — великий кінець!

— Підсудний Крауз Ернст Фрідріхович, житель міста Бреслау, Бісмаркштрасе, тридцять шість, квартира чотири, три кроки вперед! — почувся нараз неурочистий і негучний, але твердий голос партизана.

Почувши ці слова, фон Крауз раптом, в одну мить, негарно себе повів.

То було жахливо. То було гірше кулі, гірше петлі. Це неможливо, боже мій! О! Знищений, він не міг зрушити з місця. Він не полковник нової імперії, не гроза східних областей з вогнем і мечем. Його спіймано на гарячому! Він підсудний з точною адресою. Названа його скромна квартира на Бісмаркштрасе. Ну, звичайно, його... Ні, ні, ні! Ох...

— Підсудний Крауз, можна опустити руки.

— Руки опусти, чуєш, сволоч!

— Га? Що? Ні, я не можу опустити, пробачте, будь ласка... Здрастуйте, — прошелестів фон Крауз висохлим своїм язиком, усміхаючись... усміхаючись...

Тоді старий Лаврін Запорожець з великим кричущим шрамом на лобі вийшов з партизанського кола.

— Ні, я не дозволю тобі падати, сучий ти сину, — сказав він Краузу, коли той, не витримавши погляду, захитався, готовий упасти. — Не одвертав ти підлого свого погляду од страждань і смерті людей наших, не одвернешся і від народного суду. Стоятимеш, поки не поламав я тобі ноги, дивитимешся мені в обличчя!

І, поставивши перед собою фон Крауза, Запорожець розмахнувся і вдарив його по морді.

— Я ображаю тебе! Скинути з нього штани!

Від сильного удару фон Крауз трохи очумався. З почуттям великого страху він відчув раптом, що Запорожців ляпас вибив з нього щось найважливіше, що становило головну його суть.

— Лаврін, простіть, будь ласка, це війна. Я полонений... Я офіцер, — спробував він зібрати свої сили.

— Ні, це не війна. І не офіцер ти, не полонений, — сказав Запорожець.

— Лаврін!..

— Помовч. Я не хочу говорити з тобою, будь ти проклятий. Та перед тим як тебе знищити...

— Ти вбив мого сина, Лаврін...

— Чорт з ним! Помовч, я не хочу говорити з тобою, я тільки скажу в ім'я закону, щоб було написано в писанії, як я тебе убивав. Зрозумів? Не полонений ти, Крауз, не офіцер і не людина. Ні! — повторив Запорожець голосно й чітко, наче промова його записувалася всіма літописцями світу. — Те, що накоїв ти на нашій землі, — не воєнне, не людське діло, і вмреш ти не воєнною, не людською смертю.

Фон Крауз здригнувся. З гострою прозорливістю, яку дає злочинцеві крайня його ницість або звірячий егоїзм досвідченого вбивці, він одразу збагнув, що смерть прийшла до нього в незвичайному вбранні. Запорожці... Як він ненавидів їх за розбиті свої мрії! Але ненависть уже облишила його, огидний страх заморожував дихання.

— Я прошу трохи пощади. Якщо запал бойової пристрасті й нестримність може бути в якихось жорстокостях, властивих на війні, палкій молодості...

— Ага... Тільки ми з тобою, старики, знаємо життя, — саркастично покивав головою Лаврін. — О, я добре розумію всі твої слова. Зрадника гадав ти знайти в батькові синів-комуністів. Думав посяяти ворожнечу, пожитися на домашніх наших помилках? На недоумкуватості чиновників наших заробити хотів? Ні, підла собако, ніколи! Чуєш? Ніколи! Погані ми були історики? Прощати не вміли один одному? Національна гордість не виблискувала в наших книгах класової боротьби? Почекай, засяє, та так засяє на весь добрий людський світ, що осліпнуть від заздрощів навіки всі твої фашистські нащадки. Це я кажу тобі, чуєш, твій ворог, Запорожець Лаврін. Я зневажаю тебе, проклятий німецький йолопе! Ти не бачив найважливішого, що вписали ми, більшовики, в книгу боротьби, — непорушну дружбу народів!

Лаврін оглянувся. Партизани стояли навколо нього — українські, російські, казахські, татарські, киргизькі його сподвижники й брати. Серед них виділявся один. Він стояв наче дерево після бурі. Не було на дереві ні цвіту, ні листя. Все зірване і занесене невість-куди. Сірий попіл упав на партизанський чуб, і безмовна пуста застигла,

здавалося, навіки в нерухомих його очах. Два роки ходив він у бої і в найодчайдушніші засади, та смерть незмінно відступала перед ним. Четверо дітей, дружина, старенькі мати і батько, і всі сусіди його, роздягнуті геть, згоріли в старій дерев'яній церкві вночі, посеред палаючого села. Згорьовані їхні крики в огні, що потрясли всю його душу, ніколи вже не дадуть йому ні покою, ні забуття. Тяжко поранений, з обгорілою головою й руками, чудом відповз він від німецького вогнища до партизанів, і відтоді вже ні куля не брала його, ніщо — така сильна була в ньому жадоба помсти. До нього й звернувся Лаврін:

— Тобі вже нічого втрачати на цьому світі. Одведи убивцю в ліс, щоб ніхто не бачив, як повернув ти йому все, що приніс він на нашу землю.

Так загинув Крауз.

Димом сходили обрії. Вогняні вали з громом і гуркотом не один раз перекочувалися із сходу на захід і з заходу на схід. Мертві танки чорніли на полях грізними своїми тушами, неначе вимерлі страховища в пустелі. І куди не поїхати, куди не піти — всюди несло духом непохованого людського

трупів. Міновані нескошені поля були сповнені зловісних таємниць.

Ворог знову втік.

Знову входили в село передові загони. Пролітали танки, артилерія. Знову вилізли з могил і льохів землісті люде.

— Здрастуйте!.. — схвильовано кричали бійці.

— Та драстуйте. Доки ви будете їздити? То вперед, то назад, то сюди, то туди, то партизани тобі, то поліція, то карателі, то німецькі вошопруди, та злії поробилися, ну прямо життя немає.

— А ти хто? Якого чину? Звідки? Де поранений? В яких боях?

— Ось! — показав Мина віршовку з петлею.

— Кого побідив, перед ким не одступив? Кого захищав? розгнівався комбатареї Сіроштан. Він був хоробрий і сильний воїн з двома орденами Червоного Прапора і чотирма знаками ран і контузій.

— Я царя захищав, не відступав! — сказав старий дурний дідок.

— А, чули ми ці балачки на початку війни. І плакали од сорому здуру... Царя... Європа на наших грудях! Вся. Два роки! Весь метал, вся хімія!..

— Та і в нас тут теж хімія...

— Царя. Нема таких, як ми. Де вони? Не було в історії світу, щоб на одну державу падав такий тягар! Уже тепер багато дечого навчилися...

— Та, балакаєте, а потім знов побіжите.

— Не побіжимо, не бійтесь.

— Та ми вже не боїмось нічого. Просмалені й прокопчені.

— Ну й ми теж.

— Так воюйте, чорти б вашого батька воювали, годі кататись!

— Як кататись? Хто кататись? — розгнівався Сіроштан. — Яке ти маєш право так говорить? Кататись... А ви, чортові лежні, будете тут з німцями землю ділити та з бабами валятись?

— Так не одступайте, то й не будемо ділити.

— Це примітивна відповідь.

— Та ми такі. А які ж ми?

— А жити ж якось треба? — сказала одна молодиця.

— Жити? — спалахнув Сіроштан, пронизавши жінку розлютованим поглядом. — Жити? Тобі жити треба? Ага! Постій, я тебе поживу! Я кров проливаю другий рік, захищаю Батьківщину, а їй жити треба...

— А що їй робить? Плакати?

— Товаришу капітан, — звернувся він до Кравчини, — ви чули? Отака й моя баба десь у Вінниці зосталась. З німцями, видно, качається. От, їй-богу, заберу Вінницю, голову одрубую!

Всі притихли. Всі почували, що Кравчина тут найстарший командир. Він увесь час мовчав. Щось він та мусить сказати на отакі слова.

— Так, — сказав Кравчина тихо. — Так що ти вже воюєш, виходить, за те, щоб одрубати голову своїй жінці, яку ти назвав бабою? Чи як тебе слід розуміти?

— Та я хіба?..

— Постій, постій, постій... Ти командир, герой, у тебе два ордени і чотири рани. Невже ж ти, проливши кров свою, так не зрозумів нічого, хто й що ми? Що не обивателі, не свідки історії ми, а герої великого грізного часу? Що не наживем ні капіталів, ні земель чужих не завоюєм, ні людей не

підкорим, що прийдемо додому на пожарища, руїни, так що декому ніде буде і голову приклонити. І ні батька, ні матері, ні брата. І скажемо — ми перемогли. І це буде велика наша горда правда на множество століть.

— Правда, синку, — почувся голос з натовпу. — Хліба насієм і хати побудуєм. Діло в житті та в честі народу.

— Та в перемозі, — сказав Кравчина. — Кожен з нас мусить одержати дві перемоги. Перемогу над загарбниками-фашистами, відчизняну спільну велику перемогу. І другу перемогу свою малу — над безліччю своїх недостатків, над грубістю, дурістю, пробач мене, Сіроштане, над злом, неуважительною і, до речі, поганим ставленням до жінки.

— Синочку! — почувся плач.

— Нас багато. Нас мільйони. Мільйони, що пройшли через огонь страждань, прокурених і просмажених у боях і незгодах. Я вірю, що сума оцих особистих, маленьких наших перемог буде такою надзвичайною.

І, немов бачачи вже оцю перемогу зовсім близько перед собою як дорогу свою кохану,

Кравчина усміхнувся їй. За ним усміхнулися і всі присутні, всі до єдиного. Це була абсолютна довіра і єдність найдорожчих великих народних сподіванок, усвідомлених, вистражданих у тяжких, майже нестерпних знегодах. Можна було не сказати більше ні слова і всім розійтися, щоб не забути нікому й ніколи цієї усмішки й мовчання, але всі дивилися на Кравчину, і він, згадавши весь пройдений тернистий шлях, зрозумів тут, серед рідних своїх людей, до яких так прагнула його душа, що відступу більше не буде, навіть якщо безсмертя народу доведеться стверджувати ціною власного життя, помноженого на життя всіх його бойових товаришів і братів.

— Поможи вам гоподи і пречиста мати божа,
— сказала стара Бесарабиха. — Прощати треба один одному більше та співчувати, — тихо звернулась вона до Сіроштана...

Сіроштан мовчав. Він стояв перед старою матір'ю, на яку впало величезне горе, беззбройний і маленький. На нього дивилися десятки очей. Для врятування репутації загартованого рубаки йому хотілося сказати щось грубе або смішне, та він не знаходив у собі цих слів. Ним оволоділо раптом

дивне збентеження. Чи вмів він жити? Чи думав про життя, про Батьківщину, про сім'ю в їхній єдності, чи тільки діяв, поринувтий у ненависть до ворога, в труд і придушення страху битв? Чи творив він грізну історію свого народу і нещасної, загубленої в морі безправ'я й страшних випадковостей молодій своїй сім'ї? Чи не спрощено, механічно виконував він суворі веління історії?

Сіроштан не міг одірвати очей од Бесараби. Він наче вперше став перед народом, в ім'я життя якого він ніс у вогонь своє життя тисячу разів.

— Отаке-то, Сіроштане, — сказав, усміхаючись, Кравчина. — Чув. Ну от. А жінці своїй... як її звать?

— Мура.

— Сам ти мурий. По батькові?

— Григорівна.

— Діти?

— Троє.

— Як зовуть?

— Джек, Ріхард і Тимур.

— Як собачата, — засміявся хтось.

— Тихо!

— Марії Григорівні поклонися од мене, якщо мене вб'ють до Вінниці і не зможу сам її привітати з визволенням як командир твій і друг. А вас, граждане і гражданки, поздоровляю, і пробачте за спізнення, трудно було... Все. По місцях!

Всі кинулись геть. Остався один Кравчина. До його притулилося не менш як дванадцять жінок. Вони плакали гірким плачем од пережитого. Він дивився на захід. Він був надзвичайний.

Капітан Василь Кравчина стояв на горбку і дивився в бінокль. Коли недобита німецька піхота ринула в пролом, що утворився, він розвіяв її вщент, але бій припинився ненадовго. Не встигли артилеристи перекурити, як вже горбок під ними затремтів від важкості ворожої артилерії, задихав, задимив, як вулкан. Заревли над головою літаки, а вдалині з-за горбів виповзали вже танки.

Кравчина метнувся в бліндаж.

— Якимаха?

— Да.

— Виходь з батареєю праворуч вперед.

— Да.

— В улоговину виходь, в улоговину праворуч, — говорив капітан Кравчина по

телефону Якимасі. — На тебе зараз посунеться з-за бугра танковий вал. Тримай добре.

— Да-а...

— Не відступати до смерті! Передай ружейникам — я наказав...

— Да-а.

— Шинкаренко.

— Да.

— Поглядай на Якимаху... Га?.. До мене.

— Товаришу капітан.

— Дегтяренко?

— Да.

— Ну?

— Нічим дихати! Сильно накрило!

— Га?

— Притисло сильно!

— Чим? — Бомбами.

— Бомбами?

— Да.

— Якими бомбами?

— Важкими!

— А ти яких хочеш? Легеньких? — розсердився Кравчина. — Ти де сидиш? Де ти

сидиш, я тебе питаю? На війні ти сидиш чині?
Говори, де ти сидиш?

— Та на війні, а де ж, по-вашому, на стадіоні
"Динамо" чи на весіллі, бодай вона тричі згоріла,
трясця її матері з такою війною...

— Помовч... В чім діло?

— Поранений.

— Га?

— Руки нема. Ясно?.. І ноги... І людей
поранено.

— Запорожець! Давай Запорожця!

— Запорожець!

— Батарея Дегтяренка виходить з ладу.
Наказую бігом зайняв його позицію.

— Да.

— Стояти в смерть!

— Стою!

Великої сили важкий снаряд упав коло
самого бліндажа капітана, потім другий, третій.
Завалило бліндаж. Капітан Кравчина чудом виліз з
нього, як з могили.

— Запорожець?

— Да.

— Стояти в смерть.

— Та чув уже. Стою, — сказав Запорожець і тут же строго звелів своїй батареї точно виконувати наказ капітана.

— Тільки прошу без суєти, — додавив од себе Запорожець, коли батарея під сильним огнем стала на нову позицію. — Коли при мені ото суєта, я перестаю розуміти противника. Я презираю таку війну. Понятно?

— Да.

— Да не да, а точно. Понятно?

— Точно.

— От суєта... Ну, давайте.

І Запорожець плюнув на долоню, як добрий плотник.

Трудно знайти людину, од якої можна було б почути отакі розумні слова в такий час. Другий на його місці забелькотів би вже чортзна-що, бачачи, як летіла з-за рогу на батарею велика колона танків.

Вони грізно коливалися, мов кораблі на хвилях, стріляючи на ходу з гармат і кулеметів.

За ними гуркотіли десантні причепи, битком набиті п'яними автоматниками.

А на самих танках сиділо множество зеленуватих фріців, вчепившись один в одного і за що попало, мов нужа.

Грім і гуркіт потрясали все. Вся земля, все здригалося під тягарем залізного потоку.

А Запорожцеві, здавалося, тільки того було й треба.

— Давай огонь... — крикнув він раптом неймовірно гучним грубим голосом і весь мов загорівся.

Спалахнули Іванові хлопці од цього крику, кинулись до гармат. В одну мить нічого не стало чути.

Гарматні обслуги металась левами в шаленому ритмі

— Снаряд! Замок! Приціл! Огонь! Снаряд!
Замок!

Од прямих бронебійних ударів танки репались перед ними, і перекидались, і горіли з причепами, як на страшному суді. Горіло залізо десант, горіла сталь і рвалась все ближче, ближче...

— Тихо...

Гармати стрибали, мов люті собаки, і рывкали, й вили, й металися в скаженому осатанінні.

Шалений огонь гніву й пристрасті битви надавав бійцям такої велетенської сили, що важкі гармати вертілися у них в руках, як іграшки.

З велетенським напруженням м'язів вони одкочували їх, повертали праворуч, ліворуч, підкочували вперед.

Вони були мокрі, як у бані.

— Огонь... Огонь... Огонь...

Раптом по якійсь радіокоманді всі танки блискавично крутнулись праворуч і, передувивши чимало своїх автоматників, кинулися на батарею Сіроштана.

Тоді Іван швидко подав особливу коротку команду. Ударили тоді по танках з усіх гармат шрапнеллю, ударили з усіх кулеметів і мов вітром змели з них весь десант до одного німця. Тільки його й бачили. Один лише німець і злетів з танка живий. Загубивши розум, він кинувся вперед на батарею і підбіг аж до самого Запорожця з таким безглуздим сміхом, що той перелякався.

— Тю, чорт тебе носить. Приберіть паскуду.

— Перемога! Перемога! Ура! — закричали Підтиченко, Косарик і Торохтій.

Та ні, се ще не була перемога. З лівої сторони через заворот річки заходили уже в обхід артилерії свіжі німецькі сили.

Проте не вдалося німцям обдурити хитрим маневром славних артилеристів. Наказавши гаубичним батареям перенести огонь на переправу, сам Кравчина і мінометники Лобода Іван, Драгун Петро, Романенко, найодчайдушніші кулеметники і бомбометателі — Володимир Таранов, Гловацький, Джума Урсулаєв, Муравин Степан, Степан Чумаков, Ковтун Данило і множество других, що їх не можна було вже й розгледіти на льоту, — все, що було найбільш швидке, гаряче й безстрашне при артилерії, все в одну мить кинулось до річки, — всі їздові, шофери, розвідники, зв'язківці. Кожний розумів, що означало загаятись отут хоч на мить. Німці були вже на річці.

Яка була річка! Яка була річка! Найпрекрасніша з усіх плинучих річок. Та сама, яку переходили вбрід веселі дівчата з граблями і сорочками над головами і захоплюючими піснями і сміхом! Яка була любима незаймана річка! Вона

стала невпізнанна. Вона була збезчещена, згвалтована і спотворена ворогами.

Вода текла в ній каламутна й кривава, з дохлою рибою, трупами й іншими останками страждань. Снаряди бовтались у воду і рвалися на дні, і з глибоких тихих ям і затонів виверталися жовто-білими черевами розірвані величезні соми, сазани, щуки та інший загублений рибацький рід.

Хиталися на кручах столітні тінисті дерева і падали в річку корінням вгору.

Яка була річка! І грязь, і каламуть, і кров у річці, і смерть!

Це була вже не річка, а стік нечистот.

Літали зграї переляканих, знавіснілих птиць над боєм. У повітряних хвилях, як у тайфуні, їх кидало від вибухів з боку в бік, вперед — назад, вперед — назад! Вони падали від грізних ударів на землю, шукаючи захисту від чужих і страшних людей.

Лисиці дрижали в смердючих лисичих норах. Вовки в кущах, наївшись людського м'яса, припадали черевами до землі і волочились, гидячи її в відчайдушному проклятому вовчому переляку. Від жаху у них віднялися ноги і шлунки і

закарлючилися хвости під животами. Вони валялись по куцах, як дохлі, і повзали, не сміючи навіть вити, і клацали зубами. Вовчиці плакали.

Такий страшний був світ у бою. Одна лише людина могла витерпіти бій...

Тут боролось безсмертя зі смертю.

Повітряні хвилі й буйні завихрення од пролітаючих великих снарядів і вибухів мін зривали людей з землі, крутили їх угорі, як осінній лист, і кидали на землю.

Все повітря прийшло в шалений рух, все воно, вся атмосфера звучала, ревла, вибухала, крикала і гриміла тисячами громів. Повітря горіло. На бійцях загорались сорочки. Палали спини у людей. Кричали: "Ой, горю!" І падали на землю, й качалися, й крутилися по ній, і тушили один одного ударами долонь.

Сім раз сходилися бійці з противником. Сім найтяжчих німецьких атак одбили вони вщент, в порох, в дим. Тридцять шість ворожих танків палало вже перед ними і возносило до неба грізну їхню славу. Труп ворожого лежало між танками множество.

— Запорожець?

— Да.

— Як діла?

— Га? Добрі діла. Га?.. Ну, поставили в смерть, ну й стою. Га?.. Не дражніть мене, товаришу капітан. Не люблю я по телефону балакати. Резерви не підійшли, гади! Ну все одно відступати не будемо! Га? Га? Не чую... не чую... От суета!

Нічого вже не чув Запорожець. З ушей у нього текла кров. Добрих півтора десятка дрібних мінних скалок роз'ятрували його тіло і злили, мов тигра. Півбатарей вже не стояло на ногах.

Німці пішли в атаку в восьмий раз, потім в дев'ятий, в десятий, в одинадцятий. Одинадцять раз майже безперервно кидалися осатанілі німці в атаку, і одинадцять раз одбивав їх Кравчина.

Тоді німці пішли в дванадцяту атаку, в танкову.

Нові танки прибули з самої Франції, де вони більш року чекали вторгнення англійців, чистенькі, без жодної подряпини, з новими гарно одягненими молодими танкістами, з свіжими гарматами, десантними командами і порнографічними фотографіями біля замків. Мов скажені хорти,

неслися вони просто на центр артилерійських позицій проти самого Кравчини, впевнені в повному його виснаженні.

Спочатку Кравчна дав по них шалений вогонь з усіх гармат і кулеметів, а потім, коли десант злетів з танків, як зграя підбитих горобців, він раптом припинив вогонь і звелів сховатися всім за гармати, і лише коли танки були вже зовсім близько, коли спантелічені мовчанням німецькі командири танків повисували з башт свої маленькі голови, вважаючи себе вже переможцями, він раптом повелів огонь.

Німецькі командири встигли сховати свої голови. Постріли сипались один за одним з надзвичайною швидкістю. Бронебійники, що окопались у своїх щілинах у безпосередній близькості між танками, ударили на вибір направо і наліво.

Як же забігали по танках синенькі вогники, як же загорілися танки та як стали рватися зсередини. Та як почали виплигувати з них з криком і зойком свіжі фашисти. Страшно поквиталися з ними артилеристи.

— Бийте, бийте, хлопці. Не жалійте ні одної тварюки! — кричав Кравчина, працюючи вже на батареї пораненого Якимахи як боєць.

Багато танків розбили й спалили товариші в цій атаці, багато німців убили зовсім близько перед очима, очі в очі, крик у крик, — нічого не пожаліли.

Всі відзначилися до одного чоловіка. Кожний пролив кров ворога, і танки жарко палали перед трупами своїх хазяїнів високими, аж під саме небо, багаттями.

Німці не витримали і подалися в нестямі назад. Раптом на бійців з неба посипалась величезна злива різноманітного паперу. Отруйні листівки з сильнодіючим гідким змістом для отруєння волі і розуму противника буквально вкрили всю землю, гармати, бійців і вбите товариство.

Настала могильна тиша. Німці поховались у свої барлоги і слідкували в біноклі за отруйною дією листівок.

Листівки були свіжі, виготовлені в Берліні найтоншими майстрами отрут. Підробка правди була в них скаламучена в такій тонкій пропорції з брехнею, хитрощами, загрозами й обіцянками, що

виникла мішанина, здатна звалити з ніг утомлену людину.

"За що воюєте, за що вмираєте?" Се священне запитання, написане рукою ворога, набирало якогось порочного змісту і, падаючи на бійців з неба в сотнях тисяч своїх повторень, шелестіло під ногами і, здавалося, шептало з усіх боків, мов сатана: за що, за що, за що?

Почуття бійців збудилися до нестерпного напруження. Проте ніхто не підняв листівки, ні один боєць. Всі одвертались од них як од непотребства, недостойного погляду людини.

Один лише капітан Кравчина підняв листівку.

— Підніміть всі, — сказав він бійцям.

— Ні, не годиться нам таке читати. Не хочемо гидити свої руки й душу в такий час, — сказали бійці і нехотя підняли листівки.

— А тепер, брати мої, — сказав Кравчина, — поки німці думають, що ми читаємо, хочу вам нагадати перед найрішучішим, а може, для декого й останнім нашим боєм, хочу і я нагадати вам, за що ми б'ємося, за що помираєм. Ідіть сюди. — Бійці підійшли до командира.

Їх було вже небагато. Вони стояли перед ним, мокрі од тягаря трудів і чорні од диму і кривавих патьоків.

Поранені стояли, спираючись на неранених, і дивились на нього з невимовною ніжністю.

А в кого були перебиті ноги чи спини, чи хто не міг уже стояти з причин слабості чи болю, ті лежали віддаля, мов підбиті журавлі, і витягували шиї, аби теж послухати свого командира. Над ними курилася пара і підносилася вгору.

Кравчина зрозумів, що тут не звичайних пояснень, які б визначалися в грошовому чи земельному обчисленні, ждали од нього бійці. Високі небуденні думи світилися на їх простих обличчях.

Перед ним стояли учасники великих подій, жива грізна історія, її автори і криваві її виконавці.

— За що ми б'ємося? За що умираємо? —
Голос Кравчини затремтів од глибоко напруженого хвилювання, і хвилювання передавалось бійцям. —
Вороги наші б'ються за особисті багатства, за владу над нашою землею. Наші друзі воюють за мир, і лад, і радості багатого, щасливого життя своїх країн і здивовано питаються один у одного по кабінетах:

за що ж бо бореться українська радянська людина? За стільки, мов, доларів або марок, як німецький, чи не за стільки? За стільки гектарів землі, як Гітлер обіцяє кожному солдату? Ні, не за стільки, брати. Ми б'ємось за те, чому нема ціни у всьому світі, — за Батьківщину.

— За Батьківщину, — глухо зітхнули бійці...

Кравчина вдивлявся в обличчя своїх дивовижних воїнів. Не прості люди стояли перед ним, ні. Ті, що пройшли з трудами, гнівом і найтяжчими боями всю Україну, Дон і волзькі степи з незабутніми розлуками і зустрічами. Ті, що здивували весь світ під Сталінградом. Ті, що бували в надлюдських бувальцях. Перед ним стояли професори боїв, засідок і грізних нападів...

— Ось вони! — показав Кравчина на німців, і голос його був гнівний, як голос народу. — Скажіть мені, брати, чи можемо ми не битись?!

— Ні, будемо битись в смерть! — закричали артилеристи.

І хотіли були бігти вже до гармат, але Кравчина спинив їх одним порухом руки.

— Не в смерть, а на життя! За великий Радянський Союз народів!..

— Огонь!! — закричав, не стримавшись, Іван Запорожець.

Не витримали народні серця. Обнялися бійці, як стояли, і заплакали. Тільки найсильніші стояли без руху, як зачаровані, стримуючи горді сльози.

Німці пішли в атаку в тринадцятий раз.

Потерпівши дванадцять невдач, головний німецький начальник відчув, що він загинув. Тоді він вирішив учинити останню психічну атаку на Кравчину.

Закидавши артилеристів листівками, він наказав своїм солдатам скинути штани й сорочки і наступати в одних трусах, з реготом і співами грізних пісень.

Покірні німецькі обивателі почали мовчки роздягатися, думаючи в розпуці про смерть, про пенсію для родин і проклинаючи нишком свою долю. Тоді, помітивши занепадництво і пригноблення в своїх лавах, головний німецький начальник пообіцяв солдатам надбавку в три гектари української землі на голову і повелів їм випити горілки, настояної на особливому німецькому зіллі. Коли зілля подіяло і солдати,

втрапивши розум, упали в дурний регіт і веселий гармидер, він погнав їх в атаку під ревище сирен, свист і тріск автоматів.

— Айн, цвай, драй, фір!..

Наше серце сміється од щастя!

— Айн, цвай, драй, фір...

Хи-хи-хи! Ха-ха-ха!

Свись!

— Ось що значить марширувати!

Коли нас веде Гітлер!

Гав-гав!

— Товариш командир! Уже показалися.

Ідуть без штанів і гавкають, — доповів Запорожцеві молодший сержант Неборак.

Почувши отаке, Іван Запорожець розлютувався. Злоба закипіла в ньому з такою силою, що він спочатку застиг в неприродній позі. Потім несамовита лють спалахнула в ньому так, що він підскочив, як од гадюки.

Але раптовий телефонний наказ командира несподівано охолодив його. Кравчина повідомив, що снарядів уже зовсім обмаль, що їх уже майже нема.

— От бачите, — сердився Запорожець на своїх бійців — казав я вам був, бережіть снаряди. Ось тепер дивіться собі на фрїців та чухайте потилиці, поки не підйдуть на сто метрів.

— Нічого, товариш сержант, — сказав Левко Підтиченко командир другої гармати. — Раз уже є така заборона, ми підождем. Нехай підходять хоч і на п'ятдесят... О, гляньте... Тисяча чортів його матері...

З димової завіси показалися фашисти.

Бійці припали до гармат, кулеметів, автоматів, до всього, що могло стріляти

Вороги йшли напівголі, брудні, з волохатими грудьми й животами і являли собою картину жалюгідну й мерзотну, мов божевільний дїм, що вирвався на волю. Вони реготали, свистіли й вили, пританцьовуючи і тільки несамовиті од жаху їхні очі видавали тупе страждання. Вони були неначе вже не люди, а лихий сон недужої людини.

Бійці міцно трималися за зброю. Однак по мірі наближення німців у многих забігали по спині мурашки, та тут їх зразу ж виручив природний супутник їхнього життя — смїх.

— Гей, німці! Штани погубили! — кричав наводчик Самійло Косарик.

— Ні, не погубили. Послали Гітлеру в Берлін на просушку, — сказав Левко Підтиченко. Всі засміялись.

— А сорочки познімали для чого?

— А то ж на них од гавкання шерсть вигнало, як на собаках. Чуєш, як гавкають?.. Давай, давай, швидше, психи! — кричав Підтиченко, махаючи рукою.

Тут уже всі розважились і почали одпускать на адресу німців зауваження.

— Отож-бо вона й психіческа атака, що гавкають, як пси, — сказав Овчаренко.

— Еге, — сказав Запорожець. — Ось зараз вони в мене погавкають. Зараз ось полетить з них собача шерсть... Увага!

Коли всі примовкли і німецьке наближення стало майже нестерпним, коли, здавалося, було вже чути їхнє зловонне дихання, Запорожець подав команду.

Все затремтіло. Все, що рухалося в передніх лавах, було розірване й покалічене вщент і знищене огнем, проте слідувачі лави не подались назад. Голе

німецьке міщанство лізло через трупи вперед і падало грудням на міни, на кулемети. Рудий єфрейтор Густав Шмуцке ліз напролом, як заворожений. Чи був він хоробрий і відважний? Не був він ні хоробрим, ні відважним. Він виконував вищий закон свого життя на війні — наказ. Він божеволів од жаху. Але ззаду були кулемети. А спереду — земля, гектари. Як він хотів землі, як він добивався її. Він хотів знищити на ній все, що жило. Цілий рік він колупав її пальцями, розтирав на долоні, нюхав, брав на язик, чмокав губами, і водянисті його очі блищали радісним виблиском. — От бачите, — сердився Запорожець на своїх бійців — казав я вам був, бережіть снаряди. Ось тепер дивіться собі на фрїців та чухайте потилиці, поки не підійдуть на сто метрів.

— Нічого, товариш сержант, — сказав Левко Підтиченко командир другої гармати. — Раз уже є така заборона, ми підождем. Нехай підходять хоч і на п'ятдесят... О, гляньте... Тисяча чортів його матері...

З димової завіси показалися фашисти.

Бійці припали до гармат, кулеметів, автоматів, до всього, що могло стріляти

Вороги йшли напівголі, брудні, з волохатими грудьми й животами і являли собою картину жалюгідну й мерзотну, мов божевільний дім, що вирвався на волю. Вони реготали, свистіли й вили, пританцьовуючи і тільки несамовиті од жаху їхні очі видавали тупе страждання. Вони були неначе вже не люди, а лихий сон недужої людини.

Бійці міцно трималися за зброю. Однак по мірі наближення німців у многих забігали по спині мурашки, та тут їх зразу ж виручив природний супутник їхнього життя — сміх.

— Гей, німці! Штани погубили! — кричав наводчик Самійло Косарик.

— Ні, не погубили. Послали Гітлеру в Берлін на просушку, — сказав Левко Підтиченко. Всі засміялись.

— А сорочки познімали для чого?

— А то ж на них од гавкання шерсть вигнало, як на собаках. Чуєш, як гавкають?.. Давай, давай, швидше, психи! — кричав Підтиченко, махаючи рукою.

Тут уже всі розважились і почали одпускать на адресу німців зауваження.

— Отож-бо вона й психіческа атака, що гавкають, як пси, — сказав Овчаренко.

— Еге, — сказав Запорожець. — Ось зараз вони в мене погавкають. Зараз ось полетить з них собача шерсть... Увага!

Коли всі примовкли і німецьке наближення стало майже нестерпним, коли, здавалося, було вже чути їхнє зловонне дихання, Запорожець подав команду.

Все затремтіло. Все, що рухалося в передніх лавах, було розірване й покалічене вщент і знищене огнем, проте слідуючі лави не подались назад. Голе німецьке міщанство лізло через трупи вперед і падало грудням на міні, на кулемети. Рудий ефрейтор Густав Шмуцке ліз напролом, як заворожений. Чи був він хоробрий і відважний? Не був він ні хоробрим, ні відважним. Він виконував вищий закон свого життя на війні — наказ. Він божеволів од жаху. Але ззаду були кулемети. А спереду — земля, гектари. Як він хотів землі, як він добивався її. Він хотів знищити на ній все, що жило. Цілий рік він колував її пальцями, розтирав на долоні, нюхав, брав на язик, чмокав губами, і водянисті його очі блищали радісним виблиском.

"О моя земле! Моя, моя, моя..." — думав він з пожадливым тремтінням.

П'яний автоматник Шмуцке впав з розгону в яму прямо на бронebійника Івана Лободу.

Довго боролись вони в бронebійній ямі. Та Іван задушив його й набив йому повний рот рідної землі. Потім, важко дихаючи, він підвівся і поглянув у бік батареї.

Її вже не було видно. З лівого крила повзли вже до неї німецькі танки з огнеметами. Огнемети метали огонь. Все потонуло в диму.

Даремно викликав Кравчина батарею Запорожця. Ніхто не обізвався. Вистріляли Запорожченкові хлопці всі покладені їм в житті набої, добре потрудилися і попадали спати на віки вічні.

Смерть не поскупилася на них, не пожаліла на них ні гриму, ні фарб, ні роз'ятрених ран, ні жорстоких нелюдських каліцтв. Кожному одпустила вона пудів по двісті гарячих осколків, і куль, і огненних шарів температури надзвичайної.

Ніхто вже не впізнав би їх — ні батьки, ні матері, ані дружини. Та й самі вони в останній час

уже не визнавали один одного, так змінили їх пристрасті смертельного бою.

Все віддали. Все до останньої нитки. Поквиталися з життям, з війною, з ворогами на всю силу. Не мудрували, не ховались по резервах і тилах, не обростали родичами на простих своїх артилерійських постах. Не видушували з малих своїх талантів великої користі, нехтували талантом, не любили виставляти напоказ ні в цілому вигляді, ні в пораненому, ні в яких доблестях, мало дорожили своїм — непоштиві, насмішкуваті й недбалі Овчаренко Гнат, Теліга Захарко, Іван Гавриш, Степан Муравин, Паляничка Трохим, Косарик Самійло, Підтиченко Левко, Неборак Мусій, Глебов Роман, Джума Галієв і Андрій Затулівітер. Всі інші були в куцах, де рука, де нога, а де й голова.

Не було в них ненависті до інших народів, ні заздрості. Не бували вони ні по Америках, ні по Парижах, ні по Лондонах. Не бачили вони союзників своїх в обличчя, ні їхніх союзних дружин, ні благополучних їхніх дітей. Тільки злобліві лики жорстоких заклятих ворогів бачили вони за життя в атаках. От які були.

Танки пішли на батарею Сіроштана. З неймовірним трудом добрався Сіроштан до телефону. Кров заливала йому лице. Він облизував її, солону, й протирав липкою рукою окривавлені поранені свої очі. Ось і телефонна трубка. Міни крякали навколо, немов величезні жаби, — ква, ква, ква, р-р-р.

— Товариш капітан? Що робити? Закидає мінами!

— Га?

— Закидає, кажу, мінами, — плювався кров'ю Сіроштан.

— А ти що думаєш, Сіроштане? Вареників з вишнями закинуть тобі німці? Га? Я тебе знаю, ти любиш смачні страви, — пробував Кравчина підтримати дух командира побутовими жартами. — Сіроштан, алло... Га? Стояти на місці.

— Да, — сказав Сіроштан. А стояти вже було ні з чим. Не було вже снарядів, і команди лежали в червоних калюжах. Раптом міни стихли. На батарею йшов важкий ворожий танк. Сліпий Сіроштан кинув телефон й заметався по землі, шукаючи приготовлених мін.

— Не бачу я мін, де вони? — шептав він, мацаючи навколо скривавленими руками. — Покажіть, де вони?

— Ось вони, — сказали поранені.

Тоді, надівши їх на себе два диски, Сіроштан випроставсь:

— Прощайте, брати. Хай живе наша Батьківщина! Хай згине тьма!

І пішов назустріч фашистському танку. Він був сліпий, але в цю хвилину йому судилося побачити весь світ. Він вмістився в його молодому гарячому серці. Під ногами його здригалася земля.

Моліться, матері, моліться...

На третій батареї Мусій Загнибіда, Борщ і Остап Горобець заряджали гармату втрюх. У них було вже тільки три неповних руки. Недригайло працював коло гармати один. Підбіг Кравчина і сам став за третю гармату.

Танки підходили на десять метрів. Земля трусилася в шаленій трясці, й гармати тремтіли дрібним трепетом од близості танків і стріляли танкам у лоб, і танки репались, мов яйця, і розлітались в шмаття од прямих ударів і внутрішніх вибухів. І тоді вся гарматна обслуга кричала "ура",

плазуючи в своїй крові і падаючи, кричала: "Ура, ура, ура!"

Але ось закінчились останні снаряди... Тоді воїни кинулись до щілин з гранатами, мінами, хто з чим міг, і танки ворога стали над їх головами.

— Рус, здавайся!

— Ні, не здамось, не просіть!

— Наш фюрер дарує вам життя, — голосно читали німецькі танкісти з своїх шахрайських книжечок.

— Ми презираєм ваше життя!

— Годі війни! Ми хочемо вже миру!

— Не буде вам миру! Живих не випустим!

— Тоді танки почали крутитися на одному місці, мов отруєні пси. Посипалась земля. Величезні гусениці заскреготіли по стальних касках бійців.

— Рус, здавайся! Союзники обдурили вас!

— Самі ви шахраї!

— Ви полонені. Ви наші!

— Вороги, вороги ми!

— Раби!

— Ніколи! Брешете, собаки!

— Ми сидимо у вас на головах!

— Брехня! Ви сидите на мінах! — крикнув Запорожець і висунув з-під танка руку з міною.

— Три міни!

Забігали у німців мурашки по спинах. Вп'ялися вони в свій злочинський словничок. Та не було в ньому потрібних слів. — Рус, не бійся, — белькотіли вони.

— Не боїмося! Всіх переб'єм, собацюги! Всіх! — закричав з-під танка поранений Якимаха. — Думаєш танками задушити народ? Не допоможуть тобі танки! Ні! України забажав? Захотів рабів на козацькій землі? Виходь, виходь, рабовласник! — закричав Якимаха, і вискочив з міною з-під танка, і застукав по танку.

— Виходь, Гітлер! Чуєш?

Невідомо, чим би закінчилась нерівна отая боротьба. Може б, і не вистачило благородного людського духу проти німецького заліза, але раптом ударив по фашистах полк, що прийшов на виручку.

Заметушились німці, загерготіли...

Виснажені атаками і великими втратами, не витримали вони грізного натиску полку. Крім того, у них перестала діяти весела трутизна, і солдати, почувши сильний страх і біль у голові, а також

убогість своєї наготи, раптом упали духом і, забувши про надбавку гектарів, посунулись назад, зігнулись і покотились в ріку, захлинаючись і потопаючи цілими купами.

— Не давайте їм спинитися, не давайте! — кричав Запорожець Орлюку і Вовку Микиті.

Закипіла вода в річці, запінилася, зачервоніла, розступилася, і не встигли німці оглянутись, як уже Орлюк і Вовк Микита вискочили з своїми батальйонами на другий берег.

Рідна земля здригалася під ними від вибухів снарядів і бомб, але вже вповзали в бій нові ворожі сили. Два полки добірного німецького війська навалилися прямо з ходу на полк Запорожця — і розпочався небачений по пристрасті удару новий шалений бій.

Які бились люди! Немов цілі століття незламної упертості і бойових щедрот розкрилися раптом в Вернигорах, Труханових, Вовках і Якимахах. Рідна батьківська земля умножила їх гнів і силу бойового запалу. Вони немов уросли в землю, і коли німці були вже зовсім близько, вони встали, як один, і пішли в атаку якраз проти середини грізного німецького валу.

Рудоголовий молодий німецький генерал, прославлений безстрашшям і жорстокістю, посатанів од удару. Він повелів затиснути полк у залізні лещата і знищити в порох, щоб замучити й добити потім поранених, контужених чи захоплених у бою. На такі випадки він мав навіть особливий загін виродків, що тішилися з жахливих людських страждань. Це були майстри смерті, досвідчені винахідники моторошних каліцтв і тортур, що перед ними блідло навіть лихе середньовіччя.

Кравчина догадавсь про маневр рудоголового, та не було вже ні часу, ані змоги від нього ухилитися, і він пішов на неможливе.

— Вперед! Тільки вперед! Дорожіть кожною секундою! гукав він командирам. — Пробивайтесь вперед, насідайте йому з правого флангу на карк! На потилицю насідайте!

Ніхто вже, здавалося, не чув наказу командира. Та, підкоряючись інстинкту перемоги, чи то натхненню свого бойового таланту, чи просто вирішивши пролити свою кров на рідній землі за найдорожчу ціну, бійці зробили неможливе. Вони пробивали німецький вал з небаченою в битвах

швидкістю і, вискочивши в тил ворогу, появилися раптом перед самим штабом рудоголового.

Це порушення правил війни так уразило безстрашного генерала, так нагло сплутало всі відомі йому плани й статути і так налякало його, що він ледве вистрибнув з штабу і прудко помчав до першого свого полку. Проте одна біда не приходить, — вже одступала дивізія. Вже не було штабу в соснових посадках. Не було кого спитати, що трапилось. Вже бігли крізь зарості цілі підрозділи, а звідкілясь з південного заходу, з лівого флангу, майже з тилу, насувався гарматний ураган.

— Стій! Наказую, стій! Гальт! — завив генерал, збліднувши од люті. Йому здалося на мить, що він збожеволів і світ перевернувся в його хворій уяві і летів стрімголов у прірву.

— Звідки огонь? Це фальш! Гальт, мерзотники! Гальт!

Та ніхто вже не слухав безстрашного генерала.

— "Катюші", "катюші"! Рятуйтеся, тоді!!!

Очманіле солдатство бігло, затуляючи голови руками, немов за ними вибухав вулкан, а

декотрі падали з розгону і вкручувались головами в пісок, мов змії.

Раптом велетенський свист і шипіння роздерли мутне повітря. Фантастичний рій величезних оранжєвих стріл наближавсь до посадок з блискавичною швидкістю.

Спалахнула повітряна імла, вибухнув до неба огневий вихор, заметався, за клубився димом і заповнив цілий світ катастрофічним звуком.

Не стало ні соснових заростей, ні дивізії, ні безстрашного рудоголового генерала. Все згоріло. Од генерала залишився один залізний хрест.

Проходила на захід грізна артилерія.

А назустріч з заростей лісних мчали вже партизани.

Від тягаря трудів, і радості перемоги, і довгожданої зустрічі з рідною армією їм здавалося в цей чудовий ясний вечір, що війна вже скінчилася і вони вертаються додому назавжди з переможною зброєю і гордими шрамами Великої Вітчизняної війни.

Множество ворогів знищили вони в глибоких небезпечних тилах. Багато непрошених

гостей знайшло собі безславну й страшну смерть од невблаганної партизанської руки.

Але такі криваві багаті жнива, як при втечі фронтового ворога, вони жали вперше три дні й три ночі.

Роман Запорожець з батьком в'їжджали в рідне спалене село. За ними тягнувся обоз, поранені кричали "ура" на підводах і плакали від радості. Радість поверталась на землю.

Як величали бійці артилеристів Кравчини, цього передати не можна. Вони були в ранах усі, крім Недригайла й Лободи, яким од цього було навіть ніяково, і вони голосно божились на всі боки, що їм так на роду написано, ворожки казали. Всі їм повірили. Всі були такі щасливі, що забули про свої рани. Товариші обережно несли їх на плечах чи на руках, радіючи і зворушливо посміхаючись.

Вони возсідали і возлежали на гарячих плечах своїх бойових братів, і на численні привітні їм усмішки й запитання відповідали достойно і скромно.

— А що, дуже насідали на вас фашисти?

— Да добре насідали, чорти б насіли їхню матір нехай!

— Трудно було?

— Та було й трудно!

— А багато ви їх тут набили?

— Да до чорта набили! Бачте, скрізь он валяються. Багато набили. Дайте покурить.

— Натє, куріть на здоров'я!

Вечоріло. Бійці розташувались у селі, на горі понад річкую, на старому сільському кладовищі.

З гори розкривався далекий рідний простір.

Товариші сиділи після бою здивовані й ніжні. Вони зворушливо казали один одному "ви" і гладили один одного по голові і по плечах. Деякі тут же падали і вмить засипали, провалюючись у сон, і, здавалося, у сні ще догравали страшну свою гру, здригаючись і кидаючись. І глибоко приховане страждання виривалося з їх сонних грудей глухими стогонами і палало на лицях тривожними блискавками далеких громів.

Безсмертя народу почувалося тут, на могилах, в отсій давній зміні людських поколінь. Тут сиділа і лежала сама неначе історія. На

присипаних свіжою землею утратах, серед низесеньких горбочків далеких сивих прашурів, сиділи, спираючись на автомати, молоді гості-герої і оповідали звільненим з неволі старшим людям про свої діла. Вони читали їм величезні ненаписані книги оповідань, яких ще ніколи не знав світ і ні один письменник. Вони оповідали про події, учасники і автори подій. Події були так густо замішані людським м'ясом, сльозами, кров'ю, криком, стогонами, прокляттями, утратами, що ніхто вже нічому не дивувався. Це був уже новий світ, нова дійсність серед старої природи на руїнах старих розвалених хат, у старій, землистій одежі, немита.

Люди являли собою ніби якийсь геологічний шар. Велетенськими катастрофічними силами його зрушено з свого місця, але невідомо, чи він спинивсь на новій основі. Все ще обсипалось з нього, падало, і навколо повно валунів, пилу, щебеню, лому — слідів катастрофи і пахощів шаленого тертя і вибухів.

Олеся стояла біля криниці з відрами.

Проходило військо на захід. Пили воду, зовсім вже інакше — весело.

— Спасибі, рідна!

— Спасибі, серденько!

— Здрастуй, дівчино!

Подяка, привіти й обіцянки звучали в молодих голосах.

Проходили бійці. Олеся дивилась навколо у великій тривозі. Їй хотілося вже кинути криницю, бігти, шукати, питати, та дівоче передчуття радості не пускало її од криниці. "Він прийде, прийде Василь"! — кричало в ній усе.

І ось він прийшов.

Спочатку капітан Василь Кравчина підійшов до перелазу. Потім швидко через сад, через спалений двір він вибіг на вулицю, до криниці. Його вже впізнали бійці. Вони почали кричати йому "ура"!

Олеся оглянулась — Василь! Це був він і не він. Він був інший, і не тому, що був поранений у голову і руку. Щось було в ньому інше, щось незмірне, невимовне. Вона перелякалась. Потім вона заплакала, як хвора, і поцілувала його поранену руку.

— Що ж ми скажем одне одному, Василю?
— тихо промовила Олеся.

— Скажемо здрастуй, Олесю, — сказав Василь, вражений її зміною.

— Здрастуй!..

— Яка ти красива, — сказав Василь тихо і ласкаво. — Дивись — сива! Ти стала ще кращою. Тобі, видно, гірко жилося.

— Я вірила. Пам'ятаєш? Часом ні. А ти?

— І я.

— Ти багато їх убив?

— Множество.

— Я бачу. Ти став добрий. Тобі болить?

— Ні! А тобі?

— Ні.

Потім вони обнялись. Він поцілував її руки і лице. І вона. Потім все сталося як у казці. Прийшов батько Лаврін, брат Роман, прийшов Іван Запорожець, що теж оказався братом. І хоча всі вони були поранені, а матері, діда Демида, Савки і Григорія зовсім уже не було, і хата була спалена, стали укупі коло печища і в честь матері заспівали:

Ой піду я до роду гуляти,

Таж у мене увесь рід багатий.

Був вечір. І була ніч. А рано-вранці Олеся знов проводжала на війну весь свій рід, аби ніколи

не подумали лихі люди, що не був він щедрим на кров і вогонь, послані йому ганебною історією Європи.